

Н. РАЖАБОВ

ТИЛ
ВА
ЖАМИЯТ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1984

Ушбу рисолада кишилик ҳаётида жамият ва тил билан алоқадор муҳим масалалар сиқиқ формада баён этиб берилади. Унда миллат ва миллий тилларнинг юзага келиши, тилнинг келиб чиқиши, тил ва тафаккур, форма ва мазмун, тилшуносликда белги назарияси; партиянинг тил ҳақидаги сиёсати, В. И. Лениннинг миллий тиллар ривожини, рус тилининг жамиятимиз тараққиётидаги тутган мавқеини ва функциясини каби муҳим масалалар илмий-оммабоп тарзда баён этилади.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори Х. ДОНИЕРОВ

Тақризчилар:
филология фанлари докторлари А. РУСТАМОВ, А. ҒУЛОМОВ

Р $\frac{4602000000-2420}{355(04)-84}$ 70—83

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти 1984 й.

КИРИШ

Марксизм-ленинизм классиклари асарларида бошқа соҳалар бўйича мукамал илмий-назарий таълимот яратиб берилиши билан бирга, маданият формаси бўлган тил ҳақида ҳам изчил таълимот яратиб берилган. Марксизм-ленинизм классикларининг асарлари тилшунослик фани учун ҳам асосий дастуриламал, методологик қўлланма ва доимий йўл-йўриқ бўлиб хизмат қилади.

Кишиларнинг энг муҳим алоқа воситаси, фикр алмашув қуроли бўлган тилнинг келиб чиқиши, тараққиёт йўллари, унинг тафаккур билан алоқаси, миллий тиллар ва диалектларнинг ўзаро муносабати, рус тили ва унинг миллий тилларга муносабати каби муҳим масалаларни ўрганиш тилшунослик фанининг асосий вазифаси ҳисобланади. Турли халқларнинг тиллари бўйича тўпланган материаллар тилларнинг секин, лекин тўхтовсиз ўз ички тараққиёт қонунлари асосида ривожланиб келганлигини кўрсатади. Тил тараққиётидаги ўзгаришларни аниқлаш, бу тараққиётнинг нималар билан боғлиқлигини белгилаш ва тилнинг бошқа фанлар билан ўзаро алоқаларини ҳамда улар учун бўлган аҳамиятини илмий асосда ёритиш тилшуносликдаги энг муҳим масалалар жумласига киради. Бу сингари проблемаларни тўла ва узил-кесил ҳал этиш фақат марксизм-ленинизм классиклари асарлари, улар яратиб берган таълимот асосидагина амалга ошди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

Маълумки, ўзбек миллий адабий тили ҳам ҳозирги ҳолатга етгунга қадар узоқ тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтган. Чунки тил бир қанча даврлар маҳсули. У бутун жамият ва базислар тарихи давомида юзларча авлодларнинг кучи билан яратилган. Ҳозирги тилдаги элементлар энг қадимги замондан, қулчилик замонидан илгариги даврда бошланганлиги аниқ. Ўзбек тилшунослигининг вазифаси жамият аъзолари ўртасида муҳим алоқа воситаси бўлган умумхалқ тилининг уруғ тилларидан қабила тилларига, қабила тилларидан халқ тилига ва халқ тилидан миллий тилга қараб бўлган та-

раққиётининг ҳамма босқичларини ўрганишдан иборат.

Фикр алмашув ва ўзаро алоқа воситаси, ҳаёт зарурияти бўлган тил ва диалектлар ўз тараққиётининг ҳамма босқичларида жамият тараққиёти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тараққий этиб келган. Бошқача қилиб айтганда, тилнинг тақдири жамият тақдири билан боғлиқдир. Диалектларнинг бир-бирларига алоқаси, ўзаро таъсири ва уларнинг умумхалқ тилига, сўнгра миллий тилга, шунингдек адабий тилга бўлган муносабати турли даврларда турлича характерга эга бўлган. Диалектларнинг ҳозирги ҳолати ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил қилиш учун уларнинг тараққиёт йўллари тарихини ўзбек халқи тарихи билан боғлаб ўрганиш лозим. Чунки у жамиятнинг асрлар давомидаги бутун тарихи жараёнида ва базислар тарихи жараёнида яратилган.

Ф. Энгельс кўрсатишича, диалектларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши уруғ-қабилаларнинг конкрет тарихи, тилларнинг пайдо бўлиши, тараққиёт йўллари эса халқлар ва қабила иттифоқларининг конкрет тарихи билан боғланади. Чунки тил бутун ижтимоий ҳаёт давомида амал қиладиган ижтимоий ҳодисалар жумласига кириб, у жамиятнинг пайдо бўлиши билан туғилади, жамият тараққиёти билан тил ҳам тараққий қилади. Жамият бўлмаса, тил ҳам бўлмайди. Тилнинг ижтимоий моҳиятидан келиб чиқадики бу фикрни маҳаллий диалектлар ва унинг майда қисмларини ташкил этувчи шеваларга нисбатан ҳам тўла равишда татбиқ этиш мумкин. Диалект ва шевалар қадимги замонларда бизнинг аجدодларимиз уруғ-уруғ, қабила-қабила бўлиб яшаган даврларда уларнинг сўзлашадиган, ўзаро алоқа боғлайдиган ягона тиллари бўлиб хизмат қилган. Ҳозирги вақтдаги тараққий этган миллий адабий тилимиз билан бир қаторда, диалект ва шеваларнинг мавжудлиги ўзининг узоқ илдизига эга бўлиб, юқорида қайд этилган фикрлар билан изоҳланади.

Демак, тил ва диалект тарихий категориядир. Улар ҳамма вақт ҳам бир хил бўлавермаган. Булар жамият тараққиёти ва унинг қонунлари билан боғлиқ ҳолда ўзгариб, тараққий этиб келган ва турли кўринишларга эга бўлган. Бу фикр тараққиётнинг сўнги босқичларида вужудга келган миллий тилга ҳам бевосита алоқадордир. Чунки миллий тил ҳам узоқ тарихий давр маҳсули ҳисобланади. Миллий тилнинг тўла шаклланиб етиши феодализмнинг емирилиши ва капитализмнинг

юзага келиши билан боғлиқ бўлса ҳам, унинг элементлари узоқ вақтлар давомида шаклланган ва ривожланиб келган.

Бошқача қилиб айтганда, тил ва жамият тараққиёти тарихи ўзаро мустақкам боғлиқ ва ажралмасдир. Уларни шу тарзда ўрганиш ва таҳлил этиш тарихий перспективанинг ўзи демакдир.

Бундан ўзбек тили ва унинг диалектлари ҳамма вақт ҳам бир хил бўлмаган экан деган хулоса келиб чиқади. Ўзбек тили ва унинг диалектлари вақт ўтиши билан ўзининг ички ресурслари, ички тараққиёт қонунлари асосида ривожланиб келган. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки уруғ тилларидан қабила тилларига, қабила тилларидан халқлар тилларига ва халқлар тилларидан миллий тилларга қараб бўлган тараққиёт ҳамма вақт ана шу тарзда давом этган.

Одам энг бошланғич ҳаёт давридан бошлаб, ҳозирги тараққий этган ҳолатга етгунга қадар узоқ тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтган. Унинг босиб ўтган тараққиёт процессини уч босқичга бўлиб кўрсатилади, биринчиси одамсимон маймунлар бўлиб, ярим миллион йилга яқин чўзилган. Иккинчиси неандерталь деб аталиб, тўрт юз минг йилга, учинчиси ҳозирги замон кишилари бўлиб, юз минг йилга давом этган. «Минг йилларча давом этган курашдан сўнг қўл ниҳоят оёқдан фарқ қилган, тик туриб юриш бошланган ва, шундай қилиб, киши маймундан ажралиб чиққан. Айни замонда, аниқ нутқнинг тараққий қилиши ҳамда миянинг кучли суръатда ривожланиши учун асос солинган...»¹.

К. Маркс ва Ф. Энгельснинг тилнинг пайдо бўлиши, инсон ҳаётида тутган ўрни, жамият тараққиётида катта аҳамият касб этиши сингари ажойиб фикрлари В. И. Ленин томонидан ижодий ривожлантирилди. Убу соҳага онд кўплаб асарлар яратди. В. И. Ленин ижтимоий ҳодиса бўлган тилга ҳар томонлама чуқур илмий асосда ёндашди ва ўзининг «Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи тўғрисида» асарида: «тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир» деб таъкидлади. Биз тил ҳақида мулоҳаза юритганимизда, ҳамма вақт В. И. Лениннинг бу фикрларига асосланиб иш кўрамиз. Чунки улуг доҳийнинг тил қурилиши тўғрисидаги таълимоти биз учун доимий қўлланмадир.

В. И. Лениннинг тил қурилиши ҳақидаги таълимоти мамлакатимизда оғишмай амалга ошириб келинмоқда.

¹ Энгельс Ф. Табиат диалектикаси. Тошкент, 1956, 136-бет.

Бу эса тил қурилиши ҳамиша, барча босқичларда социализмнинг социал-иқтисодий негизини барпо этиш вазифалари билан бевосита боғлиқдир, деган маънони билдиради. Чунки жамият тараққиёти, шароит ва давр талабига қараб тилнинг функциялари ҳам мослашиб боради. Масалан, Совет давлати барпо этилган дастлабки йилларда СССРдаги кўпгина халқларга алифбени тузиб бериш, ёзувини яратиш, она тилида умумий саводхонликка эришиш, она тилида дарслик ва қўлланмалар тайёрлаш, маҳаллий миллий кадрларни тайёрлаб етказиш каби муҳим соҳаларни ўз ичига олган бўлса, ҳозирги пайтда миллий тиллар тараққиётининг муҳим проблемалари, тилнинг кенг доирадаги ижтимоий функциялари, миллий тилларнинг ўзаро таъсир ва бир-бирини бойитиши, тил ва жамиятнинг чамбарчас боғлиқлиги, интернационал алоқалар тараққиётида ўзаро ҳамкорлик ва дўстлик тили бўлиб қолган рус тилининг ҳозирги мавқеини кенг доирада таҳлил этиш кабилар муҳим аҳамият касб этади.

Юқоридаги сингари муҳим проблемаларни Қ. Маркс, Ф. Энгельс ва В. И. Лениннинг классик асарлари асосида тил қурилишини тўғри амалга ошириш масалаларини ишлаб беришда машҳур олимларимиз В. В. Виноградов, И. И. Мешчанинов, А. Н. Кононов, Н. К. Дмитриев, Г. В. Степанов, Б. А. Серебренников, М. Ш. Ширалиевларнинг хизматлари каттадир.

ОДАМНИ ҲАМ, ТИЛНИ ҲАМ ИЖТИМОИЯ МЕҲНАТ ЯРАТДИ

Маймундан одамга айланиш процессида меҳнатнинг қўлга таъсири яна ҳам кучаяди. Қўлнинг иштирокисиз меҳнат қилиб бўлмайди. Шундай қилиб, қўл меҳнат қилишдаги энг муҳим аъзолардан бири ҳисобланади.

Меҳнат фаолиятининг бошланғич ҳолати олий типдаги ҳайвонларда, масалан, одамсимон маймунларда ҳам учрайди: таёқ тутиш, таёқ ёрдами билан қўли етмаган нарсаларни олиш, тошдан қурол сифатида фойдаланиш. Лекин маймунлар қўлидаги таёқ ва тош қуроллари шартли равишдаги қурол ҳисобланади. Маймунларда тўлиқ маънодаги меҳнат фаолияти ҳам, қурол ҳам йўқ эди. Чунки меҳнат қуролларини тайёрлаш билан ҳақиқий меҳнат фаолиятлари бошланади. Ҳайвонларда қуролларни ишлатиш тасодифий характерга эга бўлиб, уларнинг ҳаётига ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди. Одамнинг шаклланишида меҳнатнинг роли тўғрисида Ф. Энгельс: «Маълум маънода меҳнат одамнинг ўзини вужудга келтирди деб айтмоғимиз лозим»¹, — деган эди.

Ф. Энгельс «Маймуннинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг роли» асарида меҳнат туфайли одам вужудга келиши билан бирга, худди шу меҳнатнинг самараси сифатида тил ҳам пайдо бўлганлигини алоҳида кўрсатиб ўтади. Коллектив меҳнат қилиш, меҳнат қуролларини ишлаб чиқариш инсонни унинг ота-бобоси бўлган маймунлардан ажратиб турувчи энг муҳим белгисидир. Фақат меҳнатгина кишиларни ўзаро бирлашиб жамият бўлиб яшашига сабаб бўлди. Эндигина уюша бошлаган коллектив аъзолари ўзаро алоқа қилмасдан, фикрлашмасдан меҳнатни уюштириши ва яшашлари мумкин эмас эди. Бундай алоқани йўлга қўйиш учун қандайдир бир восита зарур эди. «Қисқача қилиб айтганда, уюшган кишилар шу даражага бориб етдиларки, уларда бир-бирларига ниманидир айтиш эҳтиёжи туғилди. Бу эҳтиёж ўзига керакли органи вужудга келтирди. Маймуннинг тараққий қилмаган ҳи-

¹ Энгельс Ф. Маймуннинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг роли. Тошкент, 1947, 1-бет.

қилдоғи аста-секин, лекин тўхтовсиз модуляция йўли билан борган сари тараққий қилган модуляция учун ўзгариб турди. Оғиз органлари аста-секин, аниқ ва равшан овоз чиқаришга ўргандилар»².

Шундай қилиб, кишилар сўзлашишни ўргандилар. Уларнинг дастлабки нутқлари оддий жумла, ҳолатида бўлиб, айрим бўғин, сўз ва сўзлар жумлани билдирган. Чунки нутқ органлари етарли ривожланмаган ва товушларни фарқлашга тўла мослашмаган эди. Бунинг учун кўп вақт, узоқ йиллар талаб қилинган. Ф. Энгельс ўзининг «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» асарида: «Айрим товуш — нутқнинг ишлаб чиқилиши» дастлабки даврдаги ёввойиликнинг олий ютуғи деб қарайди. Тилнинг ривожини билан нутқ органлари ҳам ўсиб боради: «Тилнинг (албатта нутқнинг) тадрижий равишда тараққий этиши билан эшитиш аъзоси ҳам ўшанга яраша тараққий этади»³.

Кишилар тилсиз жамият бўлиб бирлашиш, табиат кучларига қарши курашиш, ишлаб чиқаришни уюштириш имконига эга бўла олмас эдилар. Марксизм-ленинизм классиклари кишилик жамиятини уюштиришда тилнинг роли ниҳоятда катта эканлигини алоҳида таъкидлаганлар.

Ибтидий одам оддий қуроллар ясаш ва товушлар чиқариб сўзлаш қобилиятига эга бўлиши билан ҳайвонот дунёсидан ажралиб чиқди ва жамият бўлиб ташкил топди. «Дарахтларда тирмашиб яшайдиган маймунлар галасидан кишилик жамияти пайдо бўлгунча, эҳтимол, ер тарихида одамлар турмушидаги бир секунддан ортиқ аҳамиятга эга бўлмаган юз минг йиллар ўтгандир. Лекин, ҳар ҳолда, ниҳоят, бу жамият пайдо бўлди. Бинобарин, биз кишилик жамиятини маймунлар галасидан ажратадиган характерли белгини яна нимада кўрамиз? Меҳнатда кўрамиз»⁴.

Умуман, инсонни ҳам, тилни ҳам ижтимоий меҳнат яратди. Инсон нутқи ижтимоий меҳнат процессида ибтидий одамларнинг ўзаро алоқа қилиши ва фикр алмашилишига бўлган эҳтиёжи натижасида пайдо бўлди. Бу тилнинг келиб чиқишидаги бирдан-бир тўғри ва ягона илмий назария бўлиб, марксизм-ленинизм классиклари асарларида ўзининг тўла ифодасини тошган: «Ҳамма сўзларнинг ибтидий ўзаклари феъллардир»⁵.

² Энгельс Ф. Уша асар, 7-бет.

³ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., XIV т., М., 1952, с. 456.

⁴ Энгельс Ф. Уша асар, 85-бет.

⁵ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. I, М., 1933, с. 255.

Тилнинг келиб чиқиши ҳақида

Маълумки, одамнинг ҳайвонот дунёсидан тадрижий ажралиб чиқишига ва кишилик жамиятининг вужудга келишига сабаб бўлган энг муҳим омиллардан бири тилнинг келиб чиқишидир. Тилнинг келиб чиқиши тилшунослик фанининг ғоят зарур, шу билан бирга, мураккаб масалаларидан бўлиб, бу масала қадим замонлардан бери олимлар диққатини жалб қилади. Бу шунинг учун ҳам мураккабки, мавжуд ёзма манбалар инсоният тарихининг нисбатан жуда кейинги даврлари маҳсули бўлганлиги учун (ёзув бундан 5,5 минг йиллар бурун кашф этилган) тилнинг дастлабки келиб чиқиши ҳақида етарли маълумот бера олмайди.

Қадимги Грецияда нарса ва предметларнинг номлари қандай пайдо бўлганлиги устида узоқ вақт мунозара юритилган. Материалист философлар, жумладан, Демокрит предмет билан унинг номи ўртасида ҳеч қандай боғланиш йўқ, номларни кишиларнинг ўзлари қўйган, тилни қандайдир илоҳий куч, яъни худо яратмаган, тил инсон томонидан яратилган, деган.

«Тарих отаси» деб ном олган грек олими Геродот ҳикоя қилишича, Миср фиръавни Псамметих (эрадан олдинги VI аср) шундай тажриба ўтказди: тили чиқмаган иккита болани оналаридан ажратиб, алоҳида уйда боқадди. Уларнинг озиқ-овқатидан хабар олиб турган кишига болалар олдида сўзлашишни мутлақо ман қилади. Шунга қарамасдан, болаларда тил пайдо бўлади. Уларнинг тилидан чиққан биринчи сўз «бэкос» (фригий тилида нон демакдир) бўлган. Демак, Яқин Шарқда тилнинг келиб чиқишига қизиқиш энг қадимги даврларда греклардан олдин мавжуд бўлганлигини кўрсатади.

Ҳозирги замон тилшунослигида тилнинг келиб чиқишига доир бир қанча назариялар бор. Улардан бири товушга тақлид қилиш назарияси деб аталиб, қадимги грек философлари томонидан асосланган. Бу назарияга кўра, инсон дастлаб табиатда бўладиган турли-туман товушларга тақлид қилиб овоз чиқарган, бу овоз кейинчалик нарса-предметларга, табиат ҳодисаларига ном бўлиб қолган ва шу асосда тил пайдо бўлган.

Тақлидий сўзлар ҳамма тилда бор. Ўзбек тилидаги «шилдир-шилдир», «ғув-ғув», «тақ-туқ», «қарс-қурс», «дув-дув», «ғир-ғир» кабилар тақлидий сўзлардир. Лекин бундай сўзлар тилимизда унчалик кўп эмас. Иккинчидан, инсон ҳаракат қилганида овоз чиқарадиган

нарсаларгагина тақлид қилиши мумкин. Товуш чиқармайдиган тош, қум, ой, қуёш, турли овқатлар, кийим-кечак кабиларнинг номлари қаердан келиб чиққан?

Тилда тақлидий сўзлар мавжудлигини инкор этиш мумкин эмас, албатта. Бироқ тил фақат тақлидий сўзларни айтишдангина келиб чиққан дейиш ҳам мутлақо нотўғри.

Тилнинг пайдо бўлиши ҳақидаги иккинчи назария беихтиёр қичқириқлар назариясидир. Бунга кўра, инсон теваарак-атрофидаги нарса-ҳодисаларни беихтиёр товуш чиқариш билан ифодалаган. Ҳис-ҳаяжон ва ажабланишни англатувчи сўзлар ҳар бир тилнинг, жумладан, ўзбек тилининг ҳам ўз составида мавжуд (оҳ, эҳ, вой, бай-бай). Агар бу назария тўғри бўлганда эди, ҳайвонлар ҳам гапириши керак эди, чунки ҳайвонларда ҳам инсонга ўхшаш эмоция, қўрқиш каби хусусиятлар бор.

Тилнинг келиб чиқиши ҳақидаги вульгар назариялардан яна бири меҳнат қичқириқлари деб аталади. Бу назария тарафдорларининг фикрича, кишиларнинг меҳнат фаолияти дастлаб ҳеч қандай маънога эга бўлмаган қичқириқлар, ҳайқириқлардан иборат бўлган. Кейинчалик бу қичқириқлар маълум меҳнат процессини билдирувчи белгиларга айланган ва шу асосда кишиларда тил келиб чиққан.

Юзаки қараганда, инсон меҳнат процесси билан боғлиқ бўлгани учун меҳнат қичқириқлари назарияси тўғрига ўхшаб кўринса-да, аслида, ундан меҳнатнинг ижтимоий характери, тил кишиларни бир-бирлари билан фикр алмашиш зарурати натижасида келиб чиққанлиги, шунингдек, тил билан тафаккурнинг диалектик бирлиги эътиборга олинмайди.

XVIII аср охирларига келиб, фанда ижтимоий келиши назарияси пайдо бўлди. Мазкур назария асосчилари тил ҳис-туйғу ва ижтимоий келиши натижасида келиб чиққан деган фикрни илгари сурдилар. Шунини айтиш керакки, тилнинг келиб чиқишини тушунтиришда ижтимоий келиши назарияси ҳеч нарса бермайди. Чунки кишиларнинг у ёки бу нарсани нима деб аташ ҳақида ўзаро келишишлари учун, даставвал, улар тафаккур ва фикрлаш қобилиятига, тилга эга бўлишлари лозим.

Тил тафаккур билан мустаҳкам боғлиқ бўлиб, у жамиятда фикр алмашиш, тафаккурни воқеелликка айлантириш учун хизмат қилади. «Фикрнинг бевосита воқе бўлиши бу тилдир», — деб ёзган эди К. Маркс.

Тафаккур ижтимоий меҳнат ва тил асосида шаклланган. Тил, бошқачасига айтганда, нутқ инсонга умумий ва абстракт тарзда фикр юритиш, аини пайтда, буюмларнинг ўзи бўлмагани ҳолда уларнинг образлари билан иш кўриш имконини берди. Тилсиз фикрни ифодалаш у ёқда турсин, ҳатто умумий тушунчалар ҳосил қилиб бўлмайди.

Маълумки, инсон тафаккури, унинг мияси олий ҳайвонлар (масалан, неандерталь одамлар, шимпанзе) тафаккури ва миясининг эволюцион тараққиёти туфайли юзага келган. Лекин бундан ҳайвон ҳам, одам ҳам бир хил фикрлайди, уларнинг иккисида ҳам онг мавжуд, деган хулоса келиб чиқмайди. Тўғри, ҳайвонда ҳам тафаккур қилиш, яъни фикрлаш элементлари бор, у кўрган, эшитган ва сезган нарсаларини ўзига хос равишда фаҳмлайди. Бироқ онгсиз бўлганлиги учун у ўзининг бу фаҳмлаган нарсасини тўлиқ англамайди, яъни ҳайвон моддий борлиққа, табиатга, муҳитга пасив муносабатда бўлади ва, асосан, мураккаб шартли рефлексларгагина эга бўлади, холос. Ақлга, онгга эга бўлган инсон тафаккури эса меҳнат билан мустаҳкам боғлиқ бўлиб, унинг маҳсули сифатида рўёбга келади ва ривожланади. Инсон бирор нарса устида фикр юритар экан, ўз олдига муайян мақсад қўяди ва бу мақсадга эришиш учун онгли равишда ҳаракат қилади.

XIX асрнинг йирик тилшуносларидан немис олими В. Гумбольд тилнинг келиб чиқиши, тил ва тафаккур тўғрисида бирмунча тўғри фикрлар юритса-да, бироқ у ўзининг фикрларини идеалистик нуқтаи назардан туриб баён қилади. У тил ва тафаккурни идеаллаштириб, тил худо томонидан яратилган, дейди. Унинг фикрича, унчалик тараққий қилмаган тиллар кучсиз руҳ томонидан, тараққий қилган тиллар эса кучли руҳ томонидан яратилган эмиш.

Тилнинг келиб чиқиши ва унинг инсон ҳаётидаги муҳим алоқа воситаси эканлиги, тил ва тафаккур каби масалалар ҳақида Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Кошғарий, Беруний, Алишер Навоий, Ҳайдар Хоразмий каби ўртаасиёлик мутафаккирлар ҳам мулоҳаза юритишган. Айтиш мумкинки, бу мутафаккирлар тафаккур ва тил бобида ўзига хос таълимот яратдилар. Тўғри, уларнинг таълимотида анчагина камчилик ва нуқсонлар, схоластика ва мистика элементлари ҳам йўқ эмас, бу табиий бир ҳолдир. Чунки бу мутафак-

кирлар тил ва тафаккур муаммосини ўша давр илм аҳли дунёқараши даражасида ёритганлар.

Навобий ўзининг «Муҳокаматул луғатайн» асарида тил билан тафаккурни узвий алоқада олиб қарайди, сўзларнинг маъносини асос қилиб олиб, унинг формасини иккинчи ўринга қўяди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Навобий, тилларнинг тарқалиши хусусида ислом дини ақидаларига асосланиб мулоҳаза юритса-да, тилнинг жамият тараққиётидаги аҳамиятини умуман тўғри талқин қилади ва уни адабиёт билан чамбарчас боғланган деб ҳисоблайди. У тилни социал нуқтаи назарда туриб ўрганайди. Тил кишиларнинг ўзаро алоқа воситаси сифатида жамият тараққиётида катта роль ўйнаганлигини алоҳида таъкидлайди. Навобий тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлигига тўғри ёндашади, тил инсонни ҳайвондан ажратувчи асосий белги деб билади:

Сўздирки, нишон берур ўликка жондин,
Сўздирки, берур хабар жонга жонондин.
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билки гуҳори шарифроқ йўқ ондин.

Шоир жониворларнинг овоз чиқаришлари ҳақида тўхталиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос қичқаришини, наво ва хониш қилишини айтади. Лекин уларнинг овозларидан ҳеч қандай маъно англамайди, чунки маъноли овоз чиқариш ва уларни сўз ҳамда гаплар воситасида ифода этиш фақат инсонга хос хусусиятдир, дейди Навобий.

Хуллас, тилнинг келиб чиқиши масаласини ўтмишдаги ҳеч бир шахс, марксизмгача бўлган ҳеч бир назария фан далиллари асосида батафсил тушунтириб бера олмаган. Бу мураккаб масалани илмий коммунизм асосчилари — К. Маркс, Ф. Энгельс ва В. И. Ленин тўла ва узил-кесил ҳал қилиб беришди. К. Маркс ва Ф. Энгельснинг «Немис идеологияси», Ф. Энгельснинг «Табиат диалектикаси», «Маймуннинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг роли», «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши»; шунингдек В. И. Лениннинг «Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши ҳуқуқи тўғрисида» ҳамда «Фалсафа дафтарлари» каби китобларида тилнинг келиб чиқиши ва унинг социал моҳияти ҳар томонлама чуқур илмий-назарий асосда ёритиб берилган.

Меҳнат киши миясига, ҳатто одамсимон маймунлик босқичида ҳам зўр таъсир кўрсатган. Маймуннинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг қўлга таъсири яна-

да кучайган, қўл меҳнат қилишдаги энг муҳим аъзолардан бирига айланган.

Шундай қилиб, ибтидоий одам оддий қурооллар яшаш ва маъноли товушлар чиқариб сўзлаш қобилиятига эга бўлиши билан ҳайвонот дунёсидан ажралиб чиқди ва жамият бўлиб ташкил топди.

Умуман, инсонни ҳам, тилни ҳам ижтимоий меҳнат яратди. Одамларнинг ижтимоий меҳнат процессида ўзаро алоқа қилиш ва фикр алмашилишига бўлган эҳтиёжи натижасида тил пайдо бўлди.

Маълумки, аجدодларимиз дастлабки даврларда гуруҳ-гуруҳ, уруғ-уруғ бўлиб яшаганлар. Булардан қабилалар ва қабила иттифоқлари, сўнг эса халқ ва миллатлар пайдо бўлган. Ҳар бир халқ ёки миллатнинг ўзига хос тиллари мавжуд эди. Диалектларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши уруғ ҳамда қабилаларнинг, миллий тилларнинг юзага келиши ва тараққиёти эса қабила, қабила иттифоқлари ва халқларнинг конкрет тарихи билан изоҳланади.

Марксистик назарияга кўра, тил тафаккур билан узвий боғлиқдир. Тилсиз тафаккур, тафаккурсиз тил бўлмайди. Бироқ тафаккур билан тилни айнан бир нарса дейиш ҳам тўғри эмас. Чунки тафаккур моддий дунё инъикосининг энг юқори шакли ҳисобланади. Тил эса тафаккур фаолиятини амалга оширадиган, уни маълум шаклга солиб, сўзлар, сўз бирикмалари ва жумлалар орқали ифодаладиган моддий қуроолдир.

Уруғ, қабила, қабила иттифоқи ва халқ тиллари

Бизнинг аجدодларимиз дастлабки даврларда гуруҳ-гуруҳ, уруғ-уруғ бўлиб яшаганлар. Ана шу уруғлардан қабилалар ва қабила иттифоқлари, сўнг халқлар ва миллатлар пайдо бўлган. Юқоридаги сингари тараққиёт босқичларини ўзбек халқи ҳам босиб ўтган.

Ўзбек миллий тилининг пайдо бўлиши ва ҳозирги ҳолатига етгунига қадар ота-боболаримиз ўзларининг уруғ, қабила, қабила иттифоқлари ва халқ тилларига эга бўлиб, улардан алоқа воситаси ва кураш қуроли сифатида фойдаланиб келганлар. Жамиятнинг ўша тараққиёт даврларига қараб, бу тиллар аجدодларимизнинг талабларини қондирган ва жамият тараққиёти ҳамда шароит талабларига кўра ўз ички тараққиёт қонунлари асосида аста-секинлик билан тараққий этиб келган. Ниҳоят, бизнинг ҳозирги алоқа воситамиз даражасига, ўзбек миллий тили даражасига кўтарилган.

Ибтидой жамоат тузуми даврида уруғ ва қабилаларнинг аъзолари учун тушунарли ва умумий тиллари бўлган. Ф. Энгельс ўзининг «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» асарида ҳар бир «қабиланинг айрим, ўзига хос диалекти (шеваси) бўлади. Ҳақиқатда қабила демак, аслида диалект демакдир»⁶, деб кўрсатади. Ф. Энгельс кўрсатишича, ҳар бир диалект моҳият-эътибори билан қадимги даврда бир қабиланинг тили бўлиб хизмат қилган. Қадимги замонларда бизнинг аجدодларимиз қабил-қабил бўлиб ҳаёт кечирар эканлар, улар бошқа қабилалардан фарқ қилувчи ўз тилларига ҳам эга бўлганлар.

Ҳозирги вақтда ҳам Ўзбекистон республикасининг кенг территорияларида бир қанча диалект ва шевалар мавжуд бўлиб, улар ўзларига хос характерли хусусиятларини сақлаб келмоқдалар. Бу шеваларнинг сақланиб келиши феодал тарқоқлиги даври билан боғланган бўлса ҳам, уларнинг пайдо бўлиш даври ва сақланиб келишининг асли сабабини жуда қадим замондан, ибтидой жамоа тузуми ва ундан ҳам олдин бошланган деб изоҳлаш керак. Демак, диалект ва шевалардаги фарқларнинг сақланиб келиши энг қадимги замонларга бориб тақалади. Чунки диалект ва шевалар қадимги замонларда бизнинг аجدодларимиз уруғ-уруғ, қабил-қабил ва қабил иттифоқлари бўлиб яшаган даврларда уларнинг ўзаро сўзлашадиган, алоқа боғлайдиган бирдан-бир ягона ва махсус тиллари бўлиб хизмат қилган. Уларнинг ҳар бири ўз даврига қараб ўзгариб, ривожланиб келган. Тарихий манбаларнинг кўрсатишича, ўзбеклар VI асргача уруғ-уруғ бўлиб яшаганлар. Лекин уларда қабил элементлари пайдо бўла бошлаган VI—IX асрларда эса улар қабил-қабил бўлиб ҳаёт кечирганлар. Қабилалар ривожланиб, аста-секин уларда қабил бирлашмаларини ташкил этувчи умумий хусусиятлар юзага кела бошлайди. Қабилаларнинг ўзаро бирлашиш даврини шартли равишда IX—X аср деб белгилаш мумкин.

Демак, уруғчилик даврида аҳолининг кичик бир группаси эҳтиёжини қондириш учун уруғ тиллари (шеввалари) мавжуд бўлиб, бир уруғдаги кишилар учун асосий алоқа воситаси вазифасини ўтаган. Қабилалар юзага келиши билан бир неча уруғларнинг тиллари ҳам ўзаро бирлашиб қабил тилини ташкил этади. Шундай

⁶ Энгельс Ф. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. Тошкент, 1940, 90-бет.

қилиб, қабила тиллари ташкил топади. Бир неча уруғ тиллари қўшилувидан пайдо бўлган қабила бошқа қабилалардан фарқ қилувчи ўз тилига (диалектига) эга бўлган.

Ф. Энгельснинг кўрсатишича, ҳар бир диалект моҳият-эътибори билан қадимги даврда бир қабиланинг тили бўлиб хизмат қилган. Демак, ҳар бир «қабиланинг айрим ўзига хос диалекти (шеваси) бўлади, ҳақиқатда қабила демак — аслида диалект демакдир»⁷.

Туркий тилларнинг тарихий тараққиёт йўлларини белгилашда, ўтмишдаги уруғ, қабила ва қабила иттифоқи тилларини ўрганишда Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари муҳим аҳамият касб этади. Бу ҳолни М. Кошғарий ўз асарида алоҳида таъкидлаб кўрсатган: «Ҳар бир қабиланинг саноқсиз аллақанча уруғлари бор, мен булардан асосини ёздим, шохобчаларини ташладим»⁸.

Кейинчалик эса қабилаларнинг бир-бири билан аралшиб, қўшилиб кетишлари натижасида, уларнинг тиллари ҳам аралшиб, қўшилиб кетганлар. Бундай бирлашишлар қариндош қабилаларнинг ўзаро қўшилувидан иборат бўлади ва қабила иттифоқларининг аъзолари учун умумий бўлган тиллари ҳам вужудга келади. Қабилалар ўзларини ташқи душмандан ҳимоя қилиш учун бирлашар эдилар. Жамиятнинг шундан сўнгги тараққиёт босқичида қабилалар ва қабила иттифоқлари ўзаро бирлашиш жараёнини ўз бошидан кечира бошладилар. Шунга қараб, уларнинг тиллари ҳам бир-бирларига яқинлашиб, қўшилиб борди. Натижада ўзбек халқи ва халқ тили келиб чиқди.

Ана шу кўп сонли туркий қабила ва қабила иттифоқларидан ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ халқлари ва уларнинг тиллари пайдо бўлган ва ривожланиб ҳозирги ҳолатига етиб келган. Шунинг учун ҳам Урхун-Енисей дарёлари ёқасидан топилган ёзма ёдгорликлар бошқа туркий халқлар тиллари билан бир қаторда, ўзбек тилининг ҳам энг қадимги ёзма манбаларидан деб қаралади. Чунки маълум бир территорияда бир қанча қабила бирлашмалари юзага келади. Ана шу қабила иттифоқларининг бирлашиши ўз навбатида халқ ва халқ тилининг вужудга келишига сабаб бўлади. Синфий жамиятнинг шундан кейинги тараққиётида маданий ва савдо маркази сифатида шаҳарларнинг аҳамия-

⁷ Энгельс Ф. Уша асар, 90-бет.

⁸ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, I том, Тошкент, 1960, 64-бет.

ти оша боради, халқларнинг шаклланиши давом этади, феодал ерлари ва феодал давлати пайдо бўлади.

IX—X асрлар давомида ва ундан кейин ҳам Урта Осиёда туркий тилида сўзлашувчи ўтроқ ва кўчманчи халқлар яшаган. Хусусан, Ўзбекистон шаҳарларидаги аҳоли қадимдан асосан туркий тилида сўзлашишган. Улар кўчманчи туркий ҳамда ўтроқ эрон тилида сўзлашувчи халқлар (хусусан, тожиклар) билан донмий алоқада бўлган. IX—X асрларда ўтроқ туркий тилида сўзлашувчи халқлар асосида ўзбек халқи ва тили шаклланди.

Ўзбеклар халқ бўлиб шаклланаётган бир вақтда турли хил туркий ва туркий бўлмаган қабила ва қабила иттифоқлари аралаш ҳолда яшар эди. Бинобарин ўзбекларнинг халқ бўлиб шаклланишида ҳозирги Ўзбекистон территориясидаги туркий халқлардан ташқари, эрон қавмлари ҳам туркий халқлар билан бир хил иқтисодий шароитда ҳаёт кечирар, ташқи душманларга қарши биргаликда кураш олиб борар эди. Улар ўзбекларнинг урф-одати, маданияти ва тилини қабул қилиб, биргаликда яшай бошладилар. Бошқача қилиб айтганда, эроний қавмлар ва уларнинг тили ўзбек халқи ва тили томонидан ассимиляция қилиниб унга сингиб кетди. Бунга эрон қавмларидан бўлган суғдийларнинг ўзбеклашуви, мўғулларнинг ўзбеклар таркибий қисмига айланиб кетиши, улардаги этнографик бирлик сақланиб қолмаганлиги кабиларни мисолга олиш мумкин⁹.

XI—XII асрларда ўзбек тилининг роли кучая боради. Биз бу ҳолни ўша даврда майдонга келган Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» каби ажойиб ёдгорликлари намунасида кўрамиз. Юқоридаги сингари манбалар ўзбек халқ тили ва адабий тили тараққиётига муносиб ҳисса бўлиб қўшилган нодир дурдоналардандир.

Феодал тарқоқлиги емирилиши ва унинг ўрнига капиталистик тузумнинг пайдо бўлиши ҳамда унинг тараққиёти билан халқ ўртасида жонли алоқаларнинг йўлга қўйилиши талаб қилинади. Худди мана шундай шароитда ҳамма учун тушунарли бўлган ягона бир тил зарурияти туғилади. Бундай тил ўтган даврларда мав-

⁹ Бернштам А. А. К вопросу о происхождении киргизского народа. «Советская этнография», № 2, М., 1955, с. 17—18; Греков В., Якубовский А. Олтин ўрда. Тошкент—Самарқанд, 1940, 50—51-бетлар.

жуд бўлган умумхалқ тили базасида вужудга келиши жуда мураккаб ва узоқ вақт ўтиши билан бўлади. Бу тил ўзининг характерли хусусиятлари жиҳатидан миллий тил бўлиб, миллатнинг асосий белгиларидан бири ҳисобланади ва унинг учун алоқа воситаси сифатида хизмат қилади.

Миллатлар ва миллий тиллар

Миллатлар ва миллий тиллар ҳар қайси мамлакатда турли хил шароитда юзага келган ва шаклланган. Уларнинг шаклланиши феодализм емирилиши ва капиталистик элементлар пайдо бўлиши ҳамда мустақкамланиб илдиз ёя бориши даврида юз берди. Демак, миллат ва миллий тил тарихий категориядир. Миллат фақат тарихий категория бўлиб қолмай, балки у муайян бир ижтимоий тараққиёт даврининг маҳсули ҳам ҳисобланади. Бу давр товар ишлаб чиқариш, маҳаллий бозорларнинг вужудга келиши ва уларнинг аста-секин ягона миллий бозорга айланиши билан характерланади. «Миллатлар, — деб кўрсатган эди В. И. Ленин, — ижтимоий тараққиётдаги буржуа даврининг муқаррар маҳсули ва муқаррар формасидир».¹⁰ Феодал тарқоқлигининг йўқолиб капитализмни тараққий эттириш жараёни, шу билан бир вақтда, одамларнинг миллат бўлиб бирлашиш жараёни ҳамдир. Одамларнинг тарихан таркиб топган мустақкам бирлиги бўлган миллат тил, территория, иқтисодий турмуш ва маданият бирлигида кўринадиган психик тузилиш асосида юзага келади ва тараққий этади. Шундай қилиб, тил миллатнинг асосий белгиларидан бири бўлиб ҳисобланади, чунки умумхалқ тилисиз миллий бирликнинг ҳам бўлиши мумкин эмас.

Марксизм-ленинизм таълимотига кўра, миллий тилларнинг ташкил топиш процессида баъзи маҳаллий диалектлар уларнинг асосига олиниб, мустақил миллий тиллар даражасига кўтарилиши мумкин. Бундай тилларнинг қолган диалектларига келганда шуни айтиш керакки, улар ўз мустақилликларини йўқотадилар, шу тилга қўшилиб, аста-секинлик билан шу тилга сингиб кетадилар.

Шу жиҳатдан олиб қараганимизда, француз миллий тилига Париж диалекти, немис миллий тилига Берлин

¹⁰ Ленин, В. И. ~~Тўлиқ асарлар тупрами~~, 21-том, 64-бет.

диалекти ва инглиз миллий тилига Лондон диалекти асос қилиб олинганлигини кўрамыз.

Октябрь социалистик революциясидан олдин ва ундан сўнг шаклланган СССРдаги миллатларнинг миллий тиллари ҳам маълум диалектлар асосида вужудга келган. Масалан, XVI—XVII асрлар давомида Москва шевалари асосида рус миллий тили ташкил топди. Уша даврда Москва тарқоқ Россиянинг бирлашган бозорига эга бўлган давлатга айланиши учун замин ҳозирлади ва сиёсий-иқтисодий ҳамда маданий марказ сифатида танилди. Шунингдек, украин тили Киев — Полтава ва белорус тили эса Минск диалекти асосида шаклланди.

Урта Осиё, Қозоғистондаги миллатлар ва уларнинг миллий тилларининг шаклланиш процесси сўнгги давр маҳсулидир. Чунки бу территориядаги қардош халқлар илгари бўлингани ҳолда, феодал тарқоқлиги ҳолатида ҳаёт кечирар эдилар. Уларнинг кўпларининг шаклланиши XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларига тўғри келади. Айримларининг пайдо бўлиш даври эса Октябрь меваси сифатида юзага келди. Жумладан, ўзбек миллати ва миллий тили XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида шаклланди. Ўзбек миллатининг ташкил топиш процессида унинг миллий тилига Тошкент—Фарғона диалекти асос бўлди.

Утган асрнинг 60-йилларидан бошлаб Урта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда юз берган ижтимоий-сиёсий воқеа, яъни унинг Россияга қўшилиши миллат ва миллий тил элементларининг юзага келишига замин ҳозирлади. Ўзбекистонда феодал тарқоқлигига барҳам берилди, хонликлар (Хива, Бухоро, Қўқон хонликлари) тугатилди. Дастлаб, Бухоро хонлиги билан чор ҳукумати ўртасида баъзи қарама-қаршиликлар бўлиб ўтди, сўнгра шартнома тузилди. Бунга мувофиқ Уратепа, Жиззах, Самарқанд, Каттақўрғон шаҳарлари Зарафшон округи номи билан Россия составига киритилди. 1873 йилда Хива, 1876 йилда Қўқон Россияга қўшилди. Бу эса ўз навбатида иқтисодий ва территориал бирликни таъминлашда асосий, ҳал қилувчи роль ўйнади. Ўзбекистон, умуман, Урта Осиёга темир йўл ўтказилиб, уларнинг алоқаси анча кенг даражада ёйила бошлади. Ўзбекистоннинг пахта базаси ривожлантирилди, кенгайтирилди. Шу билан бевосита боғлиқ ҳолда пахта ва ёғ заводлари сингари саноат тармоқлари вужудга келтирилди.

Ўзбекистонда ўтган асрнинг 70 -йилларидан бошлаб босма станок ташкил этилди, газета, журнал ҳамда китоблар нашр этила бошланди. «Туркестанские ведомости», «Вақт», «Самарқанд», «Ойна», «Шўро», «Турон», «Садон Фарғона», «Тараққий», «Кенгаш», «Хуррият» каби газета ва журналлар шулар жумласидандир. Қишлоқ ва шаҳарларда маориф ва маданият ўчоқлари пайдо бўлди. Бир қанча шарқшунос олимлар ўз асарлари билан фаннинг турли тармоқларини ривожлантиришга салмоқли ҳисса қўшдилар. В. В. Бартольд, Семенов-Тяньшанский, В. В. Радлов, А. П. Федченко, Н. И. Веселовский, В. В. Вельяминов-Зернов, И. Ю. Крачковский, Е. Д. Поливанов каби олимларнинг илм-фан тараққиётида хизматлари катта бўлди.

Ўзбек миллий тилининг шаклланиш даврида Фурқат, Завқий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийларнинг ҳаётбахш асарлари ҳам катта роль ўйнади. Ҳамза Ҳакимзода халқ ҳаёти ва халқ ижодини кенг ўрганди, ўзбек тили ва маданияти тараққиётига муносиб ҳисса қўшди.

Юқоридаги каби муҳим факторлар ўзбек миллати ва миллий тилининг шаклланиши жараёнида прогрессив роль ўйнади. «Гарчи ўзбек элати мустамлакачилик даврида ишлаб чиқариш кучларининг бирмунча ривожланиши, шаҳарларда саноат корхоналарининг пайдо бўлиши, қишлоқларда пахтакорлик заминида товар муносабатларининг анча кенгайиши, шаҳар ва қишлоқ ўртасида меҳнат тақсимотининг кучайиши натижасида миллий шаклланиш йўлига қадам қўйган бўлса-да, аммо унинг айрим таркибий қисмлари ўртасидаги этник тафовутлар ҳали кучли эди. Шунинг учун ўзбеклар бу даврда бир бутун миллат бўлиб уюша олмадилар. Улар ҳаётида капиталистик ишлаб чиқариш усули заминида бошланган миллий шаклланиш Октябрь социалистик революциясигача тугалланмай қолди.

Революциядан кейин бу процесс социалистик муносабатлар асосида ривожланиб, ўзбек буржуа миллати типини четлаб ўтиб, бевосита социалистик миллат бўлиб уюшдилар»¹¹. Бу хусусда Коммунистик партия, Совет ҳукумати раҳбарлик ролини ўйнади. Ўрта Осиёда миллий чегаралаш (1924 йил) ўтказилди. СССР составида Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси тузилди. Ўзбек халқи ўзининг аниқ территория бирлигига эга бўлди. Ўзбекистонда ўтказилган ер-сув ислоҳоти (1925 йил) ўзбек миллати шаклланиши, мустаҳкамланиши ва

¹¹ Ваҳобов М. Ўзбек элати. Гулистон, 1967, 4-сон, 17-бет.

феодал қолдиқларининг тугатилишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Шундай қилиб, қатор прогрессив воқеа-ҳодисалар, тадбирларнинг амалга оширилиши натижасида ўзбек социалистик миллати, унинг миллий тили шаклланди ва ўз тараққиётининг янги босқичлари сари давом эта бошлади. Ўзбек миллий тили ўзбек миллатининг асосий алоқа воситаси сифатида ўз вазифасини ўтаб келмоқда.

Марксизм-ленинизм таълимотига мувофиқ, миллий тилларнинг ташкил топиш жараёнида унга баъзи маҳаллий диалектлар асос бўлади. Ўзбек миллатининг ташкил топишида унинг миллий тилига Тошкент, Фарғона ёки кенг маънода айтганда, қорлуқ-чигил-уйғур диалекти асос бўлди. Қорлуқ-чигил-уйғур диалекти дейилганда, Тошкент, Фарғона, Марғилон, Самарқанд, Жиззах каби шаҳар, Паркент, Уйчи, Пайшанба, Қарноб сингари шаҳар типли шевалар тушунилади. Лекин тил тараққиётида бошқа шеваларнинг ҳиссалари ҳам бор.

Ўзбек миллий тилининг шаклланиш жараёнида бўлганидек, тўла шаклланиб етгандан сўнг ҳам у диалектлардан озиқланиб, бойиб боради. Масалан, қипчоқ диалектининг -ж а т ы р (-й ә т и р, -й а т и р, -й о т и р, -ё т и р) формаси, кишилик олмошларининг I, II шахсда мән, сән формалари, қаратқич ва тушум келишикларининг, асосан, фарқланиши, ўтган замон феълларидаги баъзи формалари ва лексика соҳасида мавжуд бўлган прогрессив хусусиятлар адабий тилимиздаги ҳолатга мос келади ёки яқин туради. Умуман олганда, бу ёки у сўзни миллий тил нормасига олишда унинг қўлланиш доирасини ҳисобга олиш зарур. Практикада баъзан унга амал қилмаслик ҳоллари учраб туради. Масалан, Фарғона водийсидаги шеваларда ва қипчоқ шеваларида кели ва чивин диалектал сўзлари тилимизнинг нормасига олишида ҳеч қандай иккиланиш бўлиши мумкин эмас. Кўпичча, ўғир, пашша сўзлари адабий тил нормаси деб қаралади. Бизнингча, бу нотўғри. Чунки Тошкентда ва икки тиллик (тожик ва ўзбек тили мавжуд бўлган) айрим жойлардагина ўғир ва пашша сўзлари учрайди, кўпчиликни ташкил этмайди. Бинобарин, тор доирада қўлланилади.

Миллий тилнинг лексик составини белгилаш жуда ҳам мураккаб. Шунинг учун баъзан ҳар қайси диалектда учрайдиган сўзлар берилаверади. Масалан, и с т а м о қ (Фарғона шевалари), и з л а м о қ (қипчоқ шевалари), қ и д и р м о қ (Тошкент шеваси) каби. Ҳар хил характердаги лугатларда қатъий қўлланиладиган

сўзлар ҳақида ҳанузгача турлича фикрлар айтилади. Жумладан, сўнгги вақтларда ҳам каравот—сўри, нарвон—шоти, кели—ўғир, сапча—хамок, чивин—пашша каби сўзларнинг ҳар иккала кўри-нишини адабий тил нормаси деб бериш ҳоллари уч-райди. Айрим ҳолларда фақат ўғир, сўри, пашша кабиларгина адабий тил нормаси деб қаралади.

Бизнингча, касб-ҳунар соҳасида шаҳар шеваларидан сўз ва терминлар кўпроқ олинади, чорвачилик, ғаллачи-лик, пахтачилик ва умуман қишлоқ хўжалигига оид терминлар эса қишлоқ шеваларидан олинади. Бошқача йўл тутиш хатоликка олиб келади. Келаси замон феъли-нинг аффикси -ж а к, ҳаракат англатувчи қўшимча -моқ (-м а к-м э к), аниқ ҳозирги замон феъли аффик-си -ё т и р (-й э т и р-й э т и р) кабилар, асосан, ўғуз қипчоқ диалекти материаллари ҳисобланади.

КПСС Программасида: «СССР халқларининг мада-нияти ва тиллари ўзаро ҳамкорлик, дўстлик, тенг ҳу-қуқлилик, тўла ишончлилик ва бир-бирини бойитиш билан тараққий этиб келмоқда», — деб таъкидлангани-дек, ўзбек миллий тилининг ҳам фонетик системаси, грамматик қурилиши, луғат бойлиги янада бойиди ва тараққий этди. Бунда сўзсиз, улуғ рус тилининг самарали таъсири борлиги катта аҳамият касб этди. Бу-нинг натижасида ўзбек тилига баъзи фонемаларнинг ўзлашиши, айрим грамматик формалари, сўз бирик-малари, ганди сўзларнинг эркин тартибда қўлланили-ши, рус тили орқали сўз ва терминлар кириб келиши анча кўпайди: «... Чунки рус тили ўзаро тажриба ал-машишга, ҳар миллат ва элатнинг СССРдаги бошқа барча халқларнинг маданий ютуқларидан ва жаҳон маданиятидан баҳраманд бўлишига ёрдам беради. Рус тили амалда СССРдаги барча халқларнинг мил-латлараро алоқа ва ҳамкорлик қилишида умумий тил бўлиб қолди»¹².

Тил ва тафаккур

Тилшуносликда марксизм-ленинизм назарияси асо-сида ҳал қилиниши лозим бўлган энг муҳим масала-лардан бири — тил ва тафаккурнинг бирлиги ҳақидаги масала ҳисобланади. Бу масала тилшунослик билан бир қаторда, фалсафада ҳам ўрганилади. Тил ва тафаккур-

¹² Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Программаси. Тошкент, 1961, 116-бет.

нинг бирлиги ҳақидаги масала билан ҳам илк бор қадимги грек олимлари шуғулланганлар, XIX асрда В. Гумбольд, Гегель каби буржуа-идеалистик олимлар мулоҳаза юритдилар. Лекин тил ва тафаккурнинг бирлиги масаласи фақат марксизм-ленинизм классиклари асарларида ўзининг ҳаққоний илмий ифодасини топди.

Марксизм-ленинизм классиклари асарларида фан, маданият, адабиёт ва санъатнинг муҳим принциплари белгилаб берилди, уларнинг илмий-назарий асослари ишлаб чиқилди. К. Маркс ва Ф. Энгельс инсоният маданиятининг моҳияти, шаклланиши ва унинг тараққиёт йўлларини ҳар томонлама чуқур ва асосли баён этдилар. Улар ўзларининг ажойиб асарларида илмий коммунизмнинг ўтмиш маданиятига муносабати ва халқ фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган ва унинг кураш тарихи билан узвий боғланган янги демократик маданият, унинг тараққиёт қонунилари масалаларини илмий асослаб берганлар.

В. И. Ленин К. Маркс ва Ф. Энгельс илмий ғояларини давом эттирди ва уларни янги шароитда янги ҳулоса ва умумлаштирмалар билан бойитди. Ёш совет республикасига ташқи ва ички душманлар томонидан уюштирилган оғир интервенция кунларида ҳам В. И. Ленин фан, маданият, санъат ва адабиёт масалаларига алоҳида эътибор бериб борди. Бу масалаларни партия ва давлатнинг биринчи даражадаги вазифаларидан деб ҳисобланади. Партия Программасида ҳам маданият fronti фаолиятига алоҳида аҳамият берилган.

Марксизм-ленинизмнинг ўлмас таълимотидан лингвистларимиз тилшунослик проблемаларини ҳал этишда материалистик асос ва таянч топади. Ижтимоий ҳодиса бўлган тил ва унинг тафаккур билан алоқаси масалаларини ҳал этишда ҳам В. И. Лениннинг асарлари бизга чинакам методологик асос бўлди.

В. И. Лениннинг тил ва тафаккурнинг бирлиги ҳақидаги таълимоти фанга қўшилган буюк ҳиссадир. Чунки бу таълимот буржуазия тилшунослигининг идеалистик концепциясига қарши курашда бизни тўғри ва бир бутун дунёқараш билан қуроллантиради.

Идеалистик фалсафа вакили Гегель: «Тилда хоҳлаган нарсани ифода этиш мумкин эмас, чунки у яқка олинган нарсанинг ҳаммасига йўл қўймайди», — деган эди. В. И. Ленин бу фикрнинг ўта идеалистик қараш эканлигини танқид қилади: «Нега алоҳидани атаб бўлмайди? Маълум турнинг (столларнинг) буюмларидан

бири бошқаларидан нима биландир албатта фарқ қилади»¹³.

Бутун тарих давомида сидқидил билан капитализмга хизмат қилиб келган идеалистик тилшунослик вакиллари тил соҳасида ирқчилик назариясини яратдилар. Идеалистик тилшуносликнинг кўзга кўринган вакиллари билан В. Гумбольд тил ва тафаккурни идеаллаштириб, тил «худо» томонидан берилган, дейди. Унинг фикрича, кўп тараққий қилмаган тиллар унча кучли бўлмаган руҳ томонидан, тараққий қилган тиллар кучли руҳ томонидан яратилган эмиш. У тил билан бирга, тафаккур ҳамда тилнинг товушлар орқали воқе бўлиши ва уларнинг кишилик жамиятида тутган ўрни руҳ билан боғлаб ўрганеди. В. Гумбольд халқ тили унинг руҳи ва халқ руҳи унинг тилидир, деган мазмунда мулоҳаза юритади.

Буржуазия тилшунослари бу идеяни ўзларига байроқ қилиб олиб, тил тўғрисидаги ирқий назарияни пропаганда қилмоқдалар. Бу ирқий назарияни тилшунос-лигимиз фош қилиб, тиллар тараққиёти ўртасидаги фарқ тарихий жиҳатдан шартлангандир деб билади. Мамлакатимиздаги халқларнинг миллий тиллари бу соҳада энг яхши мисол бўла олади. Илгари қолоқ бўлган ва ҳатто ўз ёзувига эга бўлмаган тиллар социализм шароитида тараққий қилди ва келажақда янада равнақ топади.

Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Программисида қайд этилганидек, бундан буён ҳам СССР халқлари тиллари эркин ривожлана боради, у ёки бу тилда гапирришда чеклаш, имтиёз бериш ва мажбур қилиш каби ҳолларга йўл қўйилмайди. СССР халқларининг тиллари ўзаро дўстлик ва ҳамкорликда тараққий этиб, бири иккинчисининг бойиши учун ўз ҳиссасини қўшади.

Кишилик ҳаёти бошланганидан буён тил ва тафаккур бир-бири билан диалектик бирликда тараққий этиб келган. Тил ва тафаккур объектив реалликнинг воқе бўлишидир: «...тафаккур ҳам, тил ҳам ўзинча алоҳида бир нарса эмас, улар борлиқ ҳаётнинг инъикосидир»¹⁴.

Тафаккур билан тилнинг ўзаро муносабати жуда мураккаб процессдир. Ҳар қандай тил сўзларда ўз ифодасини топади. Улар сўзлардан таркиб топади ва ифода қолипига, ифода формасига тушади ҳамда шу йўл билан реаллашади, воқе бўлади. Фикрнинг реаллиги,

¹³ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 29-том, 264-бет.

¹⁴ Қаранг: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 4, 1955, с. 435.

унинг мавжудлиги тилда намоён бўлади. Тилсиз, сўзсиз таркибий қисмларга ажралган аниқ ва тайёр ҳолдаги ҳеч қандай фикр бўлмайди. Фикр тилда, яъни сўзларда ва сўзлар орқалигина шаклланиб ўз ифодасини топади. Демак, сўз фикрни мужассамлаштиради, моддий формага келтириб юзага чиқаради. Ҳар қандай фикрнинг моҳияти ва мазмуни, ўз навбатида, сўзларда ва булар орқалигина таркибий қисмларга бўлинади. Киши онгида туғиладиган фикрнинг моҳиятини, мазмунини ташкил этадиган ҳар бир идрок ва тасаввур ҳам фақат сўзлар воситасидагина юзага чиқади.

Борлиқ ҳаётнинг инъикоси бўлган тил ва тафаккур фақат кишиларгагина хосдир. Тилсиз тафаккур бўлмайди ва аксинча. Инсоннинг билиш фаолиятидаги объектив борлиқни билиш тил ва тафаккур орқали амалга ошади. Шундай қилиб, объектив дунёни билишда тил билан бир қаторда, тафаккурнинг роли ҳам аҳамиятга моликдир. Инсон тилининг ижтимоийлигидан келиб чиқиб, биринчи марта тафаккурнинг тилга таъсири категориясини очди. Тил ва тафаккур бир-бирлари билан чамбарчас боғлиқдир. Улар эҳтиёж ва зарурият туфайлигина юзага келган. «Тил ҳам онг сингари қадимийдир, тил бошқа одамлар учун ва фақат шу сабабли менинг ўзим учун мавжуд бўлган амалий, таъсирчан онгдир, бинобарин, тил ҳам онг сингари, фақат эҳтиёждан, бошқа кишилар билан алоқада бўлиш заруриятидан пайдо бўлади»¹⁵.

Тафаккур ташқи оламнинг киши миёсида акс этининг олий формасидир. Тил эса тафаккурни маълум шаклга солиб, сўзлар ва гаплар воситаси билан ифодалайди. Тил воситаси билан ўзаро алоқа боғлаш ва фикрни ифода қилишга сўзлар ва улардан ташкил топган сўз бирикмаларини англаб, бир-бирлари билан фикр алмашишлари, алоқа боғлашлари каби ҳолатларда восита бўлиш тилнинг асосий вазифасидир. Бу тилнинг асосий функцияси бўлиб, унинг коммуникатив функциясидир. Коммуникация бир фикрни билдириш, хабар бериш, гаплашиш билан бир-бирларини тушунишдир. Бунда, шубҳасиз, коллектив ҳисобга олинади. Коммуникатив процесс онг билан, тафаккур билан боғланган социал ҳодиса бўлиб, ижтимоий характерга эгадир.

Меҳнат фаолиятининг бошланғичи олий типдаги ҳайвонларда, жумладан маймунларда ҳам учрайди. Маса-

¹⁵ Қаранг: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. IV, 1955, с. 20—21.

лан, таёқ тутиш, таёқ ёрдамида қўли етмаган нарса-ларни уриб тушириш, тошдан қурол сифатида фойда-ланишни маймунларда ҳам учратамиз. Лекин маймун-лар қўлидаги таёқ ва тош қуроллари шартли равишда-ги қурол ҳисобланади. Уларнинг қурол ишлатишлари тасодифий характерга эга бўлиб, уларнинг ҳаётига ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди. Демак, маймунларда тў-лиқ маънодаги меҳнат фаолияти ҳам, қурол ҳам йўқ эди. Чунки меҳнат қуролларини ишлаб чиқариш ва тайёрлаш билан ҳақиқий меҳнат фаолияти бошланади. Бу эса маймунлар ҳаёти учун характерли эмас. Май-мунларда сўзлашиш ҳам йўқ, уларнинг сўзлашишлари фақат айрим товуш ва қийқириқларнинг бир хилда од-дий такрорланишидан иборат, холос.

Ёки итларнинг турли хил товуш чиқаришларини олиб кўрайлик. Улар таниш кишилар ва нарсаларни «билади», уларни қўриқлайди ҳамда ўз эгаларига ха-бар етказди ва ҳоказо. Шунинг учун ҳам улар турли хил овозлар чиқариб вовуллайди. Бу ҳақда машҳур олим Ч. Дарвиннинг қуйидаги фикларини эслатиб ўтиш ўринлидир: «Итлар одамга ўрганиб, уй ҳайвони бўлган-дан бери тўрт ёки беш оҳангда вовиллайдиган бўлиб қолди... Тулки ва бўрилар, ҳатто Австралия ваҳшийла-рининг ўргатилган Динго деган итлари ҳам вовилла-май, акиллабгина кўяди. Уй итлари, масалан, ов қилиш вақтида сабрсизлик билан вовиллайди ёки ғиншийди ва ингичка овоз билан чўзиб улийди; эгаси билан кў-чага чиқиб кетаётган бўлса, севинчидан вовиллайди; итнинг эшик ёки деразани очиб беришини сўраб вовил-лаши ҳам жуда қизиқдир»¹⁶.

Кўриниб турибдики, ҳайвонлар фақат муҳитга мос-лашади, унга пассив муносабатда бўлади ва қарам бў-либ қолади, улар фикрлаш ва сўзлашиш қобилиятига эга эмас. Тил билан тафаккур мустаҳкам боғлиқ бўлиб, у фикр алмашиш, тафаккурни воқеликка чиқариш учун хизмат қилади. «Фикрнинг бевосита воқе бўлиши бу тилдир» (К. Марс). Бу сўзлар орқали рўёбга чиқади ва маълум бир тушунчани ифодалайди. Аслини олганда, киши тафаккури, унинг мияси ҳайвонлар, яъни одамга яқин бўлган ҳайвонлар тафаккури ва миясининг эво-люцион тараққиёти туфайли юзага келганлиги аниқдир. Лекин бундан ҳайвонлар ва одамлар бир хил фикрлаша-ди, уларнинг иккаласида ҳам онг мавжуд, деган хулоса

¹⁶ Дарвин Ч. Одамнинг келиб чиқиши ва жинсий танлаш, I том, 1873, 37-бет.

асло келиб чиқмайди. Ҳайвонлар моддий борликқа, табиатга, муҳитга пассив муносабатда бўладилар ва, асосан, мураккаб шартли рефлексларгагина эга бўлади, холос. Инсон тафаккури меҳнат фаолияти билан боғланган бўлиб, унинг маҳсули сифатида рўёбга чиқади ва ривожланади. Ҳосил бўлган фикр ва тушунчалар фақат товушли сўзлар орқали авлоддан-авлодга етиб бориши ва бу соҳадаги ютуқларни мустақкамлаши мумкин.

Шундай қилиб, «ҳамма жонли нарсалар ичида фақат одамгина гапириш қобилиятига эгадир» (Аристотель). Ҳатто одамсимон маймунларда ҳам бундай хусусият бўлмайди, худди шу сабабли И. П. Павлов ҳайвонлар тафаккурини «предметли тафаккур» ёки «амалдаги тафаккур»¹⁷, деб атайди. Демак, ҳайвонларда том маънодаги тил ҳам, тафаккур ҳам йўқ. Юқоридаги каби ҳолатлар уларда мавжуд бўлган мураккаб шартли рефлексларнинггина натижасидир. Бу эса И. П. Павловнинг воқелик сигнал системалари таълимоти билан боғланган. И. П. Павловнинг ушбу таълимотига кўра, сигнал системалари биринчи ва иккинчи деб иккига бўлинади. Биринчи сигнал ҳайвонларга хос бўлиб, одамларда ҳам учрайди. Иккинчиси эса фақат инсонгагина хосдир. Инсондаги иккинчи сигнал системаси ўзаро алоқада, сўзлашиш ва нутқ процессида юзага чиқади ҳамда инсон ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам иккинчи сигнал системасини И. П. Павлов сигналларнинг сигнали деб таърифлайди. Иккинчи сигнал системаси меҳнат асосидагина шаклланади. Иккинчи сигнал системаси заминда пайдо бўлган сўзлар табиатдаги оддий товушлардан ўзларининг маъно аниқлашиш хусусиятлари билан ажралиб туради.

Юқорида айтиб ўтилганидек, тафаккур ҳам, тил ҳам фақат инсонгагина хос бўлиб, меҳнатнинг самараси сифатида фақат зарурат ва эҳтиёж туфайли юзага келади. Лекин тафаккур билан тилни бир нарса деб бўлмайди. Чунки тафаккур ташқи объектив оламнинг кишилар миёсида акс этишининг энг юксак шакли ҳисобланади. Тил, ўз навбатида, тафаккурни маълум бир шаклга солиб, сўзлар, сўз бирикмалари ва жумлалар орқали ифодалайди, холос. Шунинг учун ҳам тил қонунлари билан тафаккур қонунлари бир-бирига тенг келмайди. Борди-ю, тил билан тафаккурни бир-бирига ўхшайди десак, у

¹⁷ Исмоилов Б. Дунёни билишда тил ва тафаккурнинг бирлиги, Тошкент, 1966, 10—12-бетлар.

ҳолда дунёдаги барча одамлар бир хилда фикр қилган бўлар эдилар.

В. И. Ленин тафаккур ҳақидаги марксистик фикрларни ўз фалсафий асарларида ривожлантириб, тил ва тафаккурнинг бир-бирига муносабати, уларнинг тарихий шартланганлиги ҳақидаги муҳим ғояни олға сурди. Кишилиқ ҳаёти бошланишининг дастлабки даврида кишилар ўз ҳаётида учровчи нарсаларни миллиард марта тақрорлайдилар. Натижада «...киши онгида логика фигуралари сифатида мустақкам ўрнашиб қолади»¹⁸.

Ижтимоий турмушнинг кейинги тараққиётида ишлаб чиқариш муносабатлари мураккаблашади. Бу ўз навбатида тил ва тафаккурнинг ўзаро муносабатида ўз аксини топади. Тил фақат тафаккурнинг ифодаси эмас, балки унинг таянчи ва тараққиёт қуроли ҳамдир.

В. И. Ленин гапнинг ҳам диалектик моҳиятини чуқур таҳлил қилиб берган. Чунки бизнинг объектив борлиқ ҳақидаги ҳукмимиз гап орқали ифода қилинади. Инсон объектив реалликни ўз сезгилари билан идрок қилади, ундан копия, сурат олади ва уни акс эттиради. Сезгилар билиш процессини ташқи олам билан боғлайди. «Тафаккурда ҳам, тилда ҳам объектив реаллик ўз аксини топади»¹⁹. Гап бизнинг объектив борлиқдан олинган тушунчаларимизнинг умумлашган формасидир. Демак, тилимизда мавжуд бўлган ҳар бир сўз маълум бир тушунчани билдиради, тушунча ҳам худди тил сингари узоқ тарихий даврнинг маҳсули бўлиб, айрим шахсларнинг «кашфиёти» ёки «ижоди» билан боғлиқ эмас. Чунки тушунчага ҳам умумийлик хос. В. И. Ленин тушунча учун характерли бўлган бу белгини қуйидагича кўрсатади: «Тушунчанинг биринчи ўзига хос белгиси — умумийликдир»²⁰. Тушунча бўлса тафаккурнинг ҳукм, ҳулоса каби шаклларида бирини ташкил этади. В. И. Ленин ўзининг илмий мулоҳазаларини ривожлантира бориб, умумийликнинг тил ва тафаккурга хос эканлигини алоҳида таъкидлайди: «Фикр ва сўз — умумийликдир»²¹.

Ҳар бир гапда диалектика элементларининг бошланғич куртаги ўз ифодасини топади, чунки у инсониятнинг бутун билиш жараёни диалектикасидир. «Шундай қилиб, ҳар қандай гапда «ячейка» («ҳужайра-

¹⁸ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 29-том, 207-бет.

¹⁹ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 18-том, 318-бет.

²⁰ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 29-том, 164-бет.

²¹ Ленин В. И. Уша том, 260-бет.

ча»)даги сингари диалектиканинг *барча* элементлари куртагини очиб бериш ва шу тариқа кишининг бутун билишига диалектика умуман хослигини кўрсатиш мумкин (ва лозим)»²².

Ҳар бир гапнинг типи ва структурасидан қатъи назар, унга диалектика хосдир. В. И. Ленин бунинг маъносини конкретлаштира бориб, ўз фикрларини мисоллар билан тасдиқлайди: «Иван — инсондир; Жучка — итдир, бу — дарахт баргидир»²³.

В. И. Ленин бу содда гапларда умумийлик ва жузъийликнинг диалектик бирлигини очиб беради ва давом этиб дейди: «Демак, қарама-қаршиликлар (алоҳида умумийга қарама-қаршидир) бирдайдир: алоҳида умумийга олиб борадиган воситаларсиз яшай олмайди. Умумий фақат алоҳидада, алоҳида орқали яшайди. Ҳар қандай алоҳида (у ёки бу тарзда) умумийдир. Ҳар қандай умумий — алоҳиданинг (бир қисми ёки бир томони ёки моҳиятидир). Ҳар қандай умумий ҳамма алоҳида буюмларни фақат тахминангина ўз ичига олади. Ҳар қандай алоҳида умумийга тўла кирмайди ва ҳоказо ва ҳоказо»²⁴.

Ҳар бир умумий тушунча якка, жузъий тушунчалар йнғиндисидан таркиб топади. Агар бир «Жучка»ни «ит» деб атасак, бунда биз ундаги итларга хос умумий хусусиятларни эътиборга олиб айтган бўламиз.

В. И. Ленин жузъийлик ва умумийлик ўртасидаги алоҳида бир қанча даврларнинг ҳам тарихий қайта тuzилишларининг маҳсулидир дейди ва қуйидагича ёзади: «Ҳар қандай алоҳида минглаб воситалар орқали бошқа жинсдаги алоҳида (нарсалар, ҳодисалар, процесслар) билан боғланган. *Шунинг ўзи да ёқ заруриятнинг*, табиатнинг etc. объектив алоқадорлигининг элементлари, куртаклари, тушунчалари бор»²⁵.

В. И. Лениннинг юқоридаги каби фикрлари тил ва тафаккурнинг бирлигини тушунишда ҳамда уларнинг тараққиёт йўлларини ўрганишда тилшунос олимлар учун буюк методологик йўлланма бўлиб хизмат қилади.

Форма ва мазмун

В. И. Ленин таълимоти асосида ёритилиши керак бўлган масалалардан бири тилда форма ва мазмун ма-

²² Ленин В. И. Уша том, 343-бет.

²³ Ленин В. И. Уша том, 343-бет.

²⁴ Ленин В. И. Уша том, 340—343-бетлар.

²⁵ Ленин В. И. Уша том, 343-бет.

саласидир. Диалектик материализм одамдаги барча нарсалар ҳамда ҳодисалар форма ва мазмуннинг бирлигидан иборат, ўз мазмунига эга бўлмаган буюм, ҳодиса бўлмаганидек, форма ҳам ҳамма нарсаларга хос: «Форма моҳиятлидир. Моҳият формалашгандир»²⁶.

Тилнинг моҳияти, яъни унинг мазмуни маълум форма орқали аниқланади. Тил моҳиятини белгилаш унинг формасини аниқлашга олиб келади. Дунёда формасиз ҳеч нарса йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Ана шу нуқтаи назардан тил масаласига ёндашиш керак.

Диалектик материализм назариясига асосан форма ва мазмунлигидан асосий ўзгариш мазмунда бўлиб, у ўзига хос формани вужудга келтиради. Жамиятда бундай ўзгариш революция йўли билан бўлади.

Тилнинг эски формалари янги мазмунга ўтиши процесси тўсатдан ўзгариш йўли билан эмас, балки эски тил формаларининг ўлиб бориши ва тил элементларининг янги мазмун билан бойиб бориши орқали вужудга келади.

Форма ва мазмун ажралиши орқали сўзнинг маъноси тараққий қилади, яъни бир сўз туркумидаги сўз бошқа сўз туркумига ўтади. Тилдаги форма ва мазмунни тўғри тушуниш ёзувчи тилини чуқур анализ қилишга, бадий асарларнинг стилини тўғри аниқлашга ёрдам беради. Мазмун қанчалик чуқур ва тўғри бўлса, форма ҳам шунчалик ихчам бўлади. Мазмун қанчалик ҳаётий бўлса, форма шунчалик аниқ бўлади. Мазмун қанчалик актуал, керакли бўлса, форма шунчалик тушунарли, қулай бўлиши керак. В. И. Ленин ишларининг мазмуни қулай ва ихчам формага асосланган.

Ҳозирги буржуа идеологлари ҳам тилдаги мазмун ва форма масаласини идеалистик нуқтаи назардан талқин қилиб келадилар. Уларнинг сўзи билан иши ўртасида катта фарқ бор. Бунинг ўз вақтида В. И. Ленин ўзининг «Сафсатанинг зарари тўғрисида», «Сохта ноталар» каби мақолаларида, «Материализм ва эмпириокритицизм» номли асарида буржуа педагоглариининг сафсатабозлигини, дабдабали сўзларни кўп ишлатишлари, ёлғончиликларни, иккиюзламачиликларини усталик билан фош қилади. Буржуа философлари, идеологлари, рус махистларининг «-изм» ларни ва ўзларига хос терминологияни ноўрин қўллашларини танқид қилади.

²⁶ Ленин В. И. Ҷша том, 135-бет.

ратиб қўяди. Шунинг учун лингвистларимиз ҳозирги вақтда Соссюрдаги идеалистик томонларни чиқариб ташлаб, унинг тил соҳасидаги ижобий томонларидан фойдаланадилар.

Белги назарияси асосчиларидан яна бири Г. Гельмгольц ҳам сезги органларининг кўрсатмаларига ишончсизлик билдиради. Унинг айтишича, гарчи сезгилар ташқи нарсанинг ҳис қилиш органларига таъсир ўтказиши натижасида пайдо бўлса ҳам, шунга қарамай, бу сезгилар ана шу ташқи нарсаларга асло ўхшамайди, балки шу ташқи нарсаларнинг символлари ва белгиларидир. Г. Гельмгольц «Физиологик оптика» деган асарида бундай деб ёзган эди: «...Мен сезгиларни ташқи ҳодисаларнинг *символлари* деб белгиладим ва бу символларнинг улар тимсол қилиб кўрсатадиган нарсаларга қандай бўлмасин ўхшашлигини рад қилдим»²⁹.

Бундай деб ҳисоблаш Г. Гельмгольцнинг нарсалар бизнинг сезгиларимиздан ташқарида мавжуддир деб ўзига асос қилиб олган материалистик негизга қарама-қарши бўлган идеологик ва фалсафий қараш бўлиб, унинг хатоси ҳисобланади.

Г. В. Плеханов ўз асарларининг бирида материалистик қарашларни умуман тўғри баён қилиб, сезгиларни моддий нарсаларнинг инъикоси, образлари, копиялари эмас, балки уларнинг иероглифлари деган эди. Бу масала ғоят муҳим бўлганлиги сабабли В. И. Ленин ўзининг «Материализм ва эмпириокритицизм» асарида символлар ёки иероглифлар назарияси ҳақида махсус тўхталиб, ушбу масалада нотўғри позицияда туриб иш кўрувчи кишиларни қаттиқ танқид қилади.

Символлар ёки иероглифлар назарияси ҳис қилиш органларининг кўрсатмаларига ишонмасликни билиш назариясига киритади. Символ назарияси нарсаларнинг биздан ташқарида мавжудлигидан шубҳаланишга олиб келади, чунки символлар, белгилар ёки иероглифлар ўзи аслида йўқ нарсаларга нисбатан бўлиши ҳам мумкин. Турли динлардаги худоларнинг тасвири мана шундай символлар учун мисол бўла олади.

Ҳис қилиш органлари бизга объектив реалликни очиб беради, биз шу органлар ёрдами билан объектив реалликни билиб оламиз. Идеалистик философия йўлдан оздирмаган ҳар бир киши бунга эътироф қилади. «Символлар назарияси, — деб ёзган эди В. И. Ленин, — бундай қараш билан сира сиғишмайди, чунки назария ҳис-

²⁹ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 18-том, 274-бет.

сиётга, сезги органларимизнинг кўрсатишларига бир қадар ишонмасликни туғдиради. Сурат ҳеч қачон модель билан тўла-тўқис тенглаша олмаслиги шубҳасиздир, аммо сурат бир масала ю, символ, *шартли белги* бошқа масаладир. Сурат бўлган ерда «сурати акс этирилиувчи» нарсанинг заруран ва муқаррар равишда объектив реаллиги бўлмоғи керак. «Шартли белги», символ, «иероглиф мутлақо керак бўлмаган агностицизм элементини туғдирувчи тушунчалардир»³⁰.

Шундай қилиб, сезгилар моддий олам ҳодисалари ва нарсаларнинг шартли белгилари ёки иероглифлари эмас, балки уларнинг инъикоси, образлари, копияларидир.

В. И. Ленин «Материализм ва эмпириокритицизм» асарида Г. Гельмгольц ва Г. В. Плехановнинг иероглифлар, символлар таълимотини кескин танқид қилиб «символ», «иероглиф» тушунчалари билан «образ» тушунчаси ўртасида катта тафовут борлигини кўрсатади. Сезги образи акс этаётган предмет билан ҳеч қачон тўла мос келиши мумкин бўлмаса-да, у барибир, шу предметнинг реал инъикосидир. Акс этиш, символ шартли белгидан бутунлай бошқадир. Шунинг учун ҳам символ, иероглиф, шартли белги сингари тушунчаларнинг қўлланиши билиш назариясига агностицизм элементларини олиб киради. В. И. Ленин бу билан «символлар назарияси» диалектик материализмнинг билиш назариясига бутунлай қарама-қарши эканини кўрсатади.

Бу фикрлар тилдаги белги назариясининг идеалистик моҳиятини фош қилишга ёрдам беради.

В. И. Ленин тилдаги символ назариясини қоралаб, киши сезгилари билан нарсалар дунёси ўртасида аниқ ва шартли алоқа бор, бу алоқани бажарувчи нарса тилдир, деб таъкидлайди. Тил ҳақидаги буржуа реакцион назарияни озиқлантириб турувчи манба идеалистик философиядир. Идеалистик философияга асосланган буржуа тилшунослари янги назария деб ҳисоблаган «бобо тил» назариясини кашф қилдилар. Бу назарияни ихтиро қилганларида, улар «халқларнинг ибтидоий даврида, яъни тараққий этмаган даврида тил бой эди, грамматиканинг пайдо бўлиши ва цивилизациянинг бошланиши билан камбағаллашади», деган фикрга асосланиб иш кўрдилар.

Марксизм-ленинизм бу идеалистик концепцияга қар-

³⁰ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 18-том, 277-бет.

ши, грамматиканинг пайдо бўлиши ва цивилизация даврининг бошланиши билан тил тараққий қилади ҳамда янги форма ва мазмун билан бойиб боради, деб таълим беради.

Маданият, шу жумладан тилнинг ривожланганлиги халқнинг диний, сиёсий-ижтимоий ва материал тараққиётига боғлиқдир.

В. И. Ленин ва миллий тиллар

Марксизм-ленинизм классиклари асарларида Улур Октябрь социалистик революциясигача мавжуд бўлган маданият, адабиёт ва санъатнинг муҳим илмий назарий принциплари ва асослари ишлаб чиқилди. К. Маркс ва Ф. Энгельс инсоният маданиятининг моҳияти, шаклланиши ва тараққиёт йўлларини ҳар томонлама чуқур асосладилар. Улар ўзларининг ажойиб асарларида илмий коммунизмнинг ўтмиш маданиятига муносабати ва халқ фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳамда унинг кураш тарихи билан алоқадор бўлган янги демократик маданияти ва унинг тараққиёт қонунлари каби муҳим проблемаларни атрофлича илмий асосда таҳлил қилиб бердилар.

В. И. Ленин марксизм классикларининг илмий ғояларини давом эттирди ва янги шароитда янги хулоса ва умумлаштирмалар билан бойитди. Айниқса, К. Маркс ва Ф. Энгельснинг пролетариат революцияси ҳақидаги назариясини В. И. Ленин тараққий эттириб, уни империализм даврига татбиқ этди. В. И. Ленин таълимоти, яъни ленинизм бутун дунё меҳнаткашларини илмий дунёқараш билан қуроолантирди, социализм ва коммунизмга бориш йўлларини ёритиб берди.

Ёш Совет республикасига ташқи ва ички душманлар томонидан уюштирилган оғир интервенция кунларида ҳам В. И. Ленин фан, маданият, адабиёт ва санъат масалаларига алоҳида эътибор бериб борди. Бу масалаларни партия ва давлатнинг биринчи даражали вазифаларидан бири деб қаради. Партия Программасида ҳам маданий фронт фаолиятига алоҳида аҳамият берилган.

В. И. Ленин буржуа жамиятида ҳамма учун бир хил маданият бўлиши керак деган идеалистик қарашларга қақшатқич зарба бериб, буржуазия жамиятида икки маданият—демократик халқ маданияти ва эксплуататор синф маданияти мавжудлигини илмий жиҳатдан ишлаб чиқди.

Демак, В. И. Ленин асарларида қатор бошқа фанлар билан бирга, тил ва адабиёт каби соҳаларга ҳам алоҳида эътибор берилган. В. И. Лениннинг асарларини ўқир эканмиз, уларда тил ва адабиётнинг асосий проблемалари илмий-назарий жиҳатдан мукамал ишлаб берилганлигининг гувоҳи бўламиз. У социалистик жамиятда яратиладиган янги типдаги адабиётнинг характерли хусусиятларини аниқлаб берди. Булар: янги мазмун, янгича дунёқараш, янги темалар, янги қаҳрамонлар; адабиётда партиявийлик; янги ижодий метод — социалистик реализм методи; адабиётнинг кўп миллатлилик хусусияти — шаклан миллий, мазмунан социалистик хусусияти; совет ёзувчисининг янги типдаги санъаткорлиги ва бошқалар.

В. И. Ленин тилшуносликнинг ҳам муҳим проблемаларини ишлаб чиқди: миллатлар ва миллий тиллар тараққиёти, тилнинг алоқа воситаси эканлиги, ҳар бир миллатнинг ўз она тилида ўқиши ва ёзиши зарурлиги, тилнинг ижтимоий характери, тил ва тафаккур бирлиги, мазмун ва форма, абстракциялаш хусусияти, умумийлик ва жузъийлик, объективлик ва субъективлик тилда белгилар назарияси, тилнинг аҳамияти ва революцион агитацион кучи, тилдан тўғри фойдаланиш, услуб равонлиги, рус тилининг аҳамияти, таржима назарияси, нутқ маданияти тараққиёти учун курашиш кабилар.

В. И. Лениннинг бу соҳадаги таълимоти филологлар учун назарий-илмий асос, намуна мактаби бўлиб хизмат қилади.

В. И. Ленин асос солган Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи кўп миллатли ва кўп тиллидир. СССР территориясида 15 иттифоқдош республика, 20 автоном республика, 8 автоном область, 10 миллий округ мавжуд бўлиб, 132 миллат ва элатлар турли тилларда сўзлашсалар ҳам, дўстона яшаб, коммунизм қуриш йўлида фидокорона меҳнат қилмоқдалар. Иттифоқимиздаги барча республикалар илм-фан, маориф, маданият, санъат, адабиёт соҳаларида мисли кўрилмаган юксакликларга эришди, ҳамма миллат ва элатлар ёппасига саводхон бўлди. Бу эса Октябрь революциясининг, СССР ташкил этилганлигининг самарасидир: «Бизнинг қардошлик Иттифоқимизда неча ўилаб миллат ва элатларнинг ўзаро муносабатларида манфаат ва мақсадларнинг, хоҳиш-ирода ва ҳаракатларнинг гоят мустаҳкам бирлиги, гоят кучли маънавий қон-қардошлик, ишонч ва ўзаро ғамхўрлик доним намоён бўлмоқ-

даки, бутун жаҳон тарихи ҳеч қачон бундай ҳолатни кўрган эмас»³¹.

Ана шундай дўст ва аҳил оилада—СССРда миллат ва элатлар ўз она тиллари билан бир қаторда, рус тилини ҳам зўр иштиёқ билан ўрганмоқдалар. Рус тили уларнинг бир-бирларини тушуниш, ўзаро алоқа боғлаш, ҳамкорлик қилиш ва дўстликни мустаҳкамлашда асосий восита бўлиб қолди. Бу дўстлик бузилмас ва абадийдир.

Советлар республикасидаги барча миллат ва халқлар Октябрь туфайли чинакам мустақилликка эришди. Тарихда биринчи марта миллий адоват, камситиш каби одатларга барҳам берилди, 132 катта ва кичик миллат ҳамда элатлар тенг ҳуқуққа эга бўлди, тараққиётнинг порлоқ йўлига қадам қўйди. Уларнинг 70 га яқини ўзларининг миллий адабий тилларига эга. Ҳозирги вақтда бунинг самараларини ҳар бир совет халқи ўз ҳаётини тажрибасида кўриб турибди.

Бу қардошлик ҳозирги пайтда бузилмас дўстлик мезони бўлиб қолди. Халқимиз бу ҳолни ҳамма жойда — ишда ҳам, таълим-тарбия соҳасида ҳам абадий деб ҳис этмоқда. Бу қардошлик ва дўстликнинг янада мустаҳкамланишида улуғ рус тили, Ленин тили аҳамияти ғоят каттадир. Совет Иттифоқида бу тил ихтиёрий равишда иккинчи она тили сифатида севиб ўрганилмоқда. Республикамизда улуғ рус тили нафақат иккинчи она тили сифатида, балки ҳатто она тили деб севиб ўрганилмоқда. Ҳозирги вақтда шаҳарлар ва посёлкалардаги русча мактаб ўқувчиларининг миллий составига назар ташласак, уларнинг кўплари ўзбек ўғил ва қизлари эканлигининг гувоҳи бўламиз. Рус тилини ўрганиш кераклигининг боиси нимада? Бунинг боиси шуки, рус тили ғоят кўпчилик совет кишиларининг тилидир. Бунинг боиси шуки, рус тили буюк ва қудратли тил бўлиб, жаҳонга энг кўп тарқалган, ёрқин ва бой тилларнинг биридир. Бунинг боиси шуки, бу тил чинакам маърифат тили, умуминсоний тил маданиятнинг чўққисидир.

Худди шунинг учун СССРда яшовчи барча миллатларга мансуб совет кишилари рус тилини севадилар, рус тилини ўзларининг иккинчи она тили деб ҳисоблаб, уни зўр иштиёқ билан ўрганадилар. Рус тилини билиш эса халқларнинг Ватан ва жаҳон фани техникаси, маданияти ютуқларини ўзлаштириб олишларига ёрдам беради, барча совет миллатларини яқинлаштиради,

³¹ «Ўзбекистон коммунисти», Тошкент, 1972, 3-сон, 8-бет.

уларнинг интернационал қардошлигини мустаҳкамлайди.

Ленинча миллий сиёсат туфайли савод чиқаришда ноқулай бўлган Советлар оиласидаги миллатларнинг ёзувлари такомиллаштириб борилди. Масалан, ўзбек ёзувининг, даставвал, латинча ва сўнгра рус графикаси асосидаги алфавит билан таъминланиши бунга мисол бўла олади. Бунга ўхшаш ёзувлардаги тараққиёт йўллари ССРСРдаги деярли ҳамма миллатлар тиллари тараққиётида кўриш мумкин.

Коммунистик партия томонидан ленинча доно сиёсатнинг изчил амалга оширилиши натижасида мамлакатимиз халқлари тилларининг тез ривожланиши учун чексиз имкониятлар яратилди.

Бизнинг мамлакатимизда тиллар тенг ҳуқуқлилик ва қардошларча дўстлик асосида ривожланмоқда. Бу эса доҳий Ленин ғояларининг тўла амалга оширилганлигининг яққол далилидир. Доҳимиз В. И. Ленин бунн ўз вақтида асослаб берган ва миллат ҳамда миллий тиллар ҳақидаги либералларнинг чиқишларини қаттиқ танқид остига олган эди. В. И. Ленин «Миллий масала тўғрисида танқидий мулоҳазалар» мақоласида: «...биронта ҳам миллатга, бирорта ҳам тилга мутлақо ҳеч қандай имтиёз берилмасин»³²⁻³³, — деб ёзган эди.

В. И. Ленин «Тиллар масаласида либераллар ва демократлар» мақоласида ҳам либералларни муҳим масалада, жумладан, тил соҳасида қилган хатоларини танқид қилиб, уларнинг оппортунистик қарашларини очиб ташлаган эди. Бунга Ф. Либман ва Л. Юркевичлар қарши ҳужум қилдилар. Миллий масаланинг ниҳоятда муҳимлигини ҳисобга олиб, В. И. Ленин уларга жавобан «Миллий масала тўғрисида танқидий мулоҳазалар» мақоласида аввалги «Тиллар масаласида либераллар ва демократлар» деган мақоласидаги фикрини яна бир бор эслатиб, уни такрорлаш билан бошлашни маъқул кўрди. Шунинг билан миллий масалада, айниқса тил соҳасида, либералларни яна бир марта қаттиқ танқид қилиб ўтади. В. И. Ленин либералларга қарши чиқиб: «Рус тилининг тақдири ҳақида хавотирланишнинг ҳожати йўқ. Рус тили бутун Россияда ўзини-ўзи танитган»³⁴лигини алоҳида қайд этиб ўтади.

В. И. Ленин ўзининг «Украинадаги Совет ҳокимияти ҳақида РКП(б) Марказий Комитетининг резолюция

³²⁻³³ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами. 24-том. 136-бет.

³⁴ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 23-том, 474-бет.

проекти» асарида миллатларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилаш ҳуқуқлари принципларини қайд этиб, бир неча асрлар давомида Россия чоризм томонидан таъқиб остига олиб келинган украин маданияти, тили ва мактаби тараққиёти учун кенг йўл очиб бериш, украин халқининг ўз она тилида билим олиши, ҳамма украин муассасаларида украин тилида иш юритиш украин тилини иккинчи планга ташлаб қўювчи руссификаторларга қарши курашиш ва украин тилининг меҳнаткаш омманинг коммуникатив қуролига айлантириш зарурлигини алоҳида таъкидлайди. Доҳий ўз фикларини давом эттириб бундай дейди: «Барча совет муассасаларида украин тилини биладиган хизматчиларнинг етарли миқдорда бўлиши учун ва келажақда барча хизматчиларнинг украин тилида сўзлашишни билиб олишлари учун дарҳол чоралар кўрилмоғи керак»³⁵.

В. И. Ленин шунинг билан бирга, К. Маркс ибораси билан айтганда, «Ажойиб гўзал рус тили»нинг бошқа миллат ва халқлар учун ғоят муҳим прогрессив роль ўйнашини илмий жиҳатдан исботлаб берди. Лекин у мажбур қилишга кескин қарши чиқди ва ихтиёрийлик принципининг муҳим аҳамият касб этиши тарафдори бўлди. Жумладан, ўзининг «Тиллар масаласида либераллар ва демократлар» (1913) деган ишида: «...агар тиллардан бирини мажбурий қилиш тўхтатилсин»³⁶ деб мулоҳаза юритса, «Мажбурий давлат тили керакми?» (1914) номли асарида «Биз фақат бир нарсани: *мажбурийлик* элементи бўлишини хоҳламаймиз... Биз, улуғ ва қудратли рус тилини ҳеч бир кишининг *калтак остида* ўрганиши учун ҳожат йўқ, деб ўйлаймиз»³⁷, — дейди.

В. И. Ленин томонидан олға сурилган ва партия ҳужжатларида такомиллаштириб, тараққий эттириб борилаётган юқоридаги каби тил ҳақидаги таълимот ҳозирги вақтда амалда тўла тасдиқланиб бормоқда. Ҳозирги вақтда ўзбек болаларининг рус мактабида ва, аксинча, рус болаларининг ўзбек мактабларида ўқиши ва таълим олиши, тарбия топаётганлигини инкор қилиб бўлмайди. Бунга ўхшаш мисолларни бошқа қардош халқлар ҳаётидан ҳам истаганча келтириш мумкин. Бундай ҳолнинг илм-фан, маданият, санъат, адабиёт каби соҳалар тараққиётида юз бераётганлигини кўриб турибмиз. У ёки бу халқлардаги муваффақиятлар бир-

³⁵ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 39-том, 386-бет.

³⁶ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 23-том, 475-бет.

³⁷ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 24-том, 331-бет.

бирларига бевосита ўтиши ўзаро таржималар, луғатлар тузиш, санъат ва адабиёт ҳафталиклари ўтказиш, радио ва телевизион алоқалар боғлаш кўпинча рус тили орқали амалга оширилади. Айниқса, жаҳон адабиёти ва илм-фанидаги муваффақиятлари билан фақат рус тили орқали танишамиз.

В. И. Ленин тилнинг умумий методологик томонларини кўрсатиш билан бирга, рус тили ҳақида ҳам чуқур илмий-назарий фикрларни баён қилган. У рус тилининг улуғлиги ҳақида фахр билан гапирди. Чунки бу тилда маданиятимизнинг шоҳ асарлари яратилган ва яратилаётир.

В. И. Ленин рус тилининг аҳамияти ҳақидаги фикрини давом эттириб, унинг бошқа миллатлар учун катта аҳамиятга эга бўлишини доҳиёна башорат этган эди. Майда миллатлар ва қолоқ халқлар учун рус тилини ўрганиш мутлақо ихтиёрый эканлигини ҳам алоҳида уқтирган. Чунки либерал буржуазия вакиллари ва уларнинг малайлари бўлган оппортунистларнинг бир турлари Россиядаги бошқа халқлар умуман рус тилини ўрганмасин десалар, иккинчи бир турлари рус тилини мажбуран ўргатиш керак деб чиқишган.

В. И. Ленин либералларнинг рус тилини ўрганиш ҳақидаги бу фикрига қарши чиқиб, Россиядаги барча халқларнинг рус тилини ўрганиш масаласига жуда катта аҳамият берди. В. И. Лениннинг «Мажбурий давлат тили керакми?» асарида рус тилини мажбурий давлат тили сифатида Россиянинг рус бўлмаган ҳамма аҳолисига мажбуран ўргатилишини талаб этган либералларга қақшатқич зарба берди: «Рус тили улуғ ва қудратли тил дейдилар, либераллар. Ажабо, сизлар Россиянинг ҳар қандай чекка ўлкасида яшовчи ҳар бир кишининг бу улуғ ва қудратли тилни билишини хоҳламайсизларми? Ажабо, сизлар рус тилининг беғоналар адабиётини бойитишини, уларга улуғ маданий бойликлардан ва ҳоказолардан фойдаланиш учун имкон беришини кўрмайсизларми?.. Тургенев, Толстой, Добролюбов, Чернишевский тили улуғ ва қудратли тил эканини сизлардан кўра яхшироқ биламиз. Қайси миллатга мансублигига қарамай, Россиядаги барча миллатларнинг мазлум синфлари ўртасида мумкин қадар мустаҳкам алоқа ва қардошларча бирлик ўрнатилишини сизлардан кўра кўпроқ хоҳлаймиз. Шунинг учун ҳам биз Россиядаги ҳар бир кишининг улуғ рус тилини билиш имкониятига эга бўлишига тарафдормиз, албатта.

Биз фақат биргина нарсани: *мажбурийлик* элементи бўлишини хоҳламаймиз»³⁸.

Партиямиз XXII съездида қабул қилинган Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Программасида ва партия XXIV, XXV, XXVI съездлари материалларида В. И. Лениннинг тил ҳақидаги умумий назарий фикрлари тўла ўз ифодасини топди ва совет халқлари тилларининг бундан сўнгги тараққиёт йўллари очиқ-ойдин белгилаб берилди.

Бу эса В. И. Ленин таълимотининг амалга тўла равишда татбиқ этилиши ва ижодий ривожлантирилиши ҳисобланади. Чунки биз Ленин деганда партияни, партия деганда Ленинни тушунамиз. Бу икки сўз аллақачонлар эгизак бўлиб қолган синоним сўзлар тушунчасини беради: «СССР халқлари тилларининг бундан буён ҳам ривожланиб боришини, СССРнинг ҳар бир гражданига хоҳлаган тилда гапириши, ўз болаларини хоҳлаган тилда тарбиялаш ва ўқитиш учун тўла эркинлик бериши, у ёки бу тилни ишлатишда ҳеч қандай имтиёз, чеклаш ва мажбур қилишларга йўл қўймасликни таъминлаш, халқларнинг қардошларча дўстлиги ва ўзаро ишончи шароитида миллий тиллар тенг ҳуқуқлик ва бир-бирини бойитиш асосида ривожланиб боради»³⁹.

Маълумки, ҳар бир совет кишиси ўзини у ёки бу миллатга мансуб деб ҳисоблайди. Бу табиий бир ҳолдир, бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки миллий фахрланиш ҳар бир совет кишисига хос хусусиятдир. Шунинг билан бирга, катта совет оиласидаги ҳар қайси миллат вакили бошқа миллат ва элатни ҳурмат қилиш, уларнинг анъаналарини, маданиятини қадрлашни унутмайдилар.

Демак, СССРдаги ҳамма миллат ва элат ўзаро ажралмас бирликни, яъни совет халқини ташкил этади. Аммо совет халқи янги миллат эмас, балки 132 миллат ва элатни ўз ичига олувчи кўп миллатли бирликдир. Уларнинг турмуш тарзи, маънавий дунёси ўзига хос хусусиятларни сақлаб қолган ҳолда социализм ва коммунизм қурилиши даврида вужудга келган ва мустақамланган муштарак белгиларни ҳам акс эттиради. Бу белгиларнинг кўпайиб бориши туфайли миллат ва элатларнинг яқинлашиб боришинигина эмас, балки уларнинг қўшилиб кетишини ҳам таъминлайди. Лекин, мил-

³⁸ Ленин В. И. Уша том, 332—333-бетлар.

³⁹ КПСС Программаси 117-бет.

лий тафовутларнинг, айниқса тил тафовутларининг йўқолиб бориши синфий тафовутларнинг йўқ бўлиб кетишига нисбатан анча узоқ давом этадиган жараён дир. Бу эса тилнинг ҳар қандай синфлардан ҳам, давлат тузумларидан ҳам қадимийроқ тарихга эга эканлиги билан изоҳланади. Шунга қарамасдан, турли миллат ва элатларда ўзаро ўхшаш белгилар тобора кўпайиб бормоқда. Натижада барча миллат ва элат вакиллари ўзларини яхлит бир халқнинг вакили деб ҳисоблайди. Совет кишиларига хос умумий белгилардан бири сифатида ўзаро ҳамкорлик ва фикр алмашиш вазифасини ўтаётган улғус рус тили ҳисобланади. Унинг ҳозирги вақтда ҳамма миллат ва элатларнинг иккинчи она тилиси бўлиб қолганлиги ҳам фикримизга яққол далил бўлиб хизмат қилиши мумкин.

В. И. Ленин томонидан асосланган ва партия Программасида ривожлантирилган гоёлар ҳозирги кунда амалда тўла тасдиқланмоқда.

Рус тили — дўст тили⁴⁰

Марксизм-ленинизм классиклари асарларида тил ва жамият тараққиёти проблемаси ўзининг тўла илмий ифодасини топган. Айниқса, бу соҳада рус тилининг аҳамиятини ҳар қадамда ҳис этамиз. Рус тилининг роли СССР ва жаҳон миқёсида тобора кенг доирага эга бўлиб борапти. Уни мукамал эгаллаб олиш ҳаёт эҳтиёжи, давр талаби бўлиб қолди.

Рус тилининг роли янада ошганлиги, ҳар соҳада унинг актив таъсири тобора кўпроқ кўзга ташланиб бормоқда. Ҳозирги вақтда «Рус тилини ўргатайлик ва ўрганайлик» ибораси асосий шиор бўлиб қолди. Бу ҳол 1979 йил май ойида рус тилини ўрганиш ва ўқитиш масалаларига бағишлаб ўтказилган Бутуниттифоқ илмий-назарий конференцияси материаллари ва Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг «Республика мактабларида, олий ва ўрта махсус ўқув юртларида рус тилини ўқитиш ва ўрганишни янада такомиллаштириш чоралари тўғрисида» қароридан ўзининг ёрқин ифодасини топган. Жумладан, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети қароридан: «...бу тил Совет Иттифоқидаги ҳамма миллат ва элатларнинг ўзаро муомала тили, кишиларни интернационализм, гоёвий-сиёсий тар-

⁴⁰ СамДПИ ўқитувчиси Я. Ражабов билан ҳамкорликда ёзилган.

бнялашнинг қудратли воситаси бўлиб қолди», деб алоҳида қайд этилди.

Рус тилини ўрганиш масалаларига бағишланган Бутуниттифоқ илмий-назарий конференциясида сўзлаган нотиқлар рус тилининг улуғворлиги ва қудрати, унинг миллатларни ўзаро яқинлаштиришдаги аҳамияти ва кадрлар тайёрлашдаги самарали таъсирини алоҳида қайд этиш билан бирга, уни меҳнаткашларни дўстлик ва интернационализм руҳида тарбиялашда катта сиёсий, умумдавлат, интернационал аҳамиятга эга эканлигини, ҳарбий техниканинг бугунги тараққиёт даражаси шонли Қуролли кучларимиз сафларига келиб қўшилаётган ёшларимиз олдида алоҳида талаблар — рус тилини етарли ўрганиб олиш талабларини кўндалам қилиб қўяётганлигини, чунки фақат рус тилини чуқур эгаллаган ёшларгина мураккаб ҳарбий техникани эгаллай олишларини, жанговор ва сиёсий тайёргарликнинг аълочилари бўла олишларини таъкидлаб ўтдилар.

Юқоридаги фикрларни турмушга тўла татбиқ этиш мақсадида 1983 йил 20—21 майда «Республика ўқув юртларида рус тилини ўргатишни такомиллаштириш ва Совет Армиясига чақириладиган ёшлар ўртасида шу ишни яхшилаш» масаласига бағишланган илмий-амалий конференция Самарқандда бўлиб ўтди.

Бу масала олдин КПСС Марказий Комитетининг Сиёсий бюроси мажлисида муҳокама қилинган эди. Унда одилона қайд этилганидек, «Она тили билан бир қаторда, рус тилида эркин гаплаша билиш граждандарнинг жойлардан олинаётган хатларида тўғри қайд этиб ўтиилаётганидек, ҳар бир гражданнынг объектив зарурати ва эҳтиёжи бўлиб қолмоқда, барча миллатлар ва элатларни бир-бири билан яқинлаштиришга, СССР халқларининг дўстлигини мустаҳкамлашга, уларни Ватан ва жаҳон маданиятининг анъанавий бойликларидан, фан-техника тараққиёти ютуқларидан баҳраманд бўлишларига хизмат қилмоқда»^{41—43}.

Бизнинг она-Ватанимизда мавжуд бўлган неча ўнлаб миллат ва элатларнинг ўзаро муносабатларида манфаат ва мақсадларининг, хоҳиш-иродаларининг мустаҳкам бирлиги, қон-қардошлик, ишонч ва ўзаро ғамхўрлиги намоён бўлмоқдаки, бутун жаҳон тарихи ҳеч қачон бундай ҳолатни кўрган эмас. Ўзбек халқининг рус халқи билан дўстлиги ҳам қадимий тарихга эга. Бу дўстлик 1917 йил Октябрь революциясидан сўнг

^{41—43} «Ўқитувчилар газетаси», 1983 йил 28 май.

янада кучайди. Ҳозирда дўстлик бойлигимиз, ақл-идрокимиз, куч-қудратимиз манбаи, муваффақиятларимиз гарови бўлиб қолди.

Коммунистик партия томонидан ленинча доно сиёсатнинг изчил амалга оширилиши натижасида мамлакатимиз халқлари тилларининг тез ривожланиши учун чексиз имкониятлар яратилди. Бунга масалан, мактабларда она тилида ўқитилиши, ҳар бир миллатнинг ўз она тилида ёзиши, бадний ва ўқув адабиётларининг нашр этилиши кабилар мисол бўла олади. Бизнинг мамлакатимизда тиллар тенг ҳуқуқлилиги ва қардошларча дўстлик асосида ривожланмоқда.

В. И. Ленин тилнинг умумий методологик томонларини кўрсатиш билан бирга, рус тили ҳақида ҳам чуқур илмий-назарий фикрларни баён қилган. У рус тилининг улуғлиги ҳақида гурур билан гапиради. Чунки бу тилда маданиятимизнинг шоҳ асарлари яратилган ва яратилаётир. В. И. Ленин ўзининг «Великорусларнинг миллий ифтихори ҳақида» деган мақоласида: «Биз ўз тилимизни ва Ватанимизни севамиз»⁴⁴, — деган эди. Бу эса нафақат онгли пролетариатнинг, балки бутун совет граждандарининг улуғ Ватани билан — инсоният тарихида янги даврни бошлаб берган Ватан билан фахрланадилар, коммунистлар етакчилигидаги янги чинакам адолатли ва эркин жамият қурган кўп халқларнинг бузилмас қардошлик иттифоқини вужудга келтирган миллионларнинг фидокорона меҳнати билан фахрланадилар.

Ватан ва она тилни севиш шиори остида халқлар бирлашадилар, жабр-зулм, миллий адоват, ҳар қандай ички ва ташқи душманларга қарши курашга отланадилар. Бу эса ажойиб ғалабаларга олиб келганлигини бутун жаҳон кўриб турибди. Улуғ рус тили ана шу ғалабалар учун, ҳаёт учун курашда миллатлар ва элатларнинг ўзаро алоқа воситаси, интернационал тарбия мактаби, дўстлик рамзи бўлиб хизмат қилди. Чунки оғир дамларда рус тили украин ва грузинларни, латиш ва ўзбекларни, тожик ва арманларни, белорус ва озарбайжонларни, эстон ва туркманларни ҳамда СССРдаги бошқа ҳамма миллат ва элат вакиллари бир-бирлари билан янада яқинлаштирди, дўстлигини мустаҳкамлади.

Партия съездлари ҳужжатлари ва Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Программасида В. И. Лениннинг тил ҳақидаги илмий-назарий фикрлари ўз ифода-

⁴⁴ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 26-том, 119-бет.

сини тўла топди, совет халқлари тилларининг тараққиёт йўллари жамият тараққиёти билан боғлиқ ҳолда белгилаб берилди. Жумладан, КПСС Программасида СССР халқлари тилларининг бундан буён ҳам ривожланиб боришини, СССРнинг ҳар бир гражданига хоҳлаган тилида гапириши, ўз болаларини хоҳлаган тилида тарбиялаш ва ўқитиш учун тўла эркинлик беришини, у ёки бу тилни ишлатишда ҳеч қандай имтиёз, чеклаш ёки мажбур қилишга йўл қўймасликни таъминлаш, халқларнинг қардошларча дўстлиги ва ўзаро ишончи шароитида миллий тиллар тенг ҳуқуқлилиги ва бир-бирини бойитиш асосида ривожланиб бориши алоҳида таъкидланади.

В. И. Ленин томонидан асосланган ва партия Программасида ривожлантирилган ғоялар амалда тўла тасдиқланмоқда. Рус тили орқали ўзбек халқи украин, белорус, грузин, арман ва бошқа қардош халқлар, дунё халқлари маданияти, санъати, адабиёти билан танишиб келди ва танишмоқда. Ҳаётимизда рус тилининг роли кундан-кунга ошиб бормоқда. Бу ҳақда Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Программасида: «Турмушда она тили билан бир қаторда, рус тилини ҳам ихтиёрий суратда ўрганиш процесси кетаётганлиги ижобий аҳамиятга эгадир, чунки рус тили ўзаро тажриба алмашишга ва ҳар бир миллат ва элатнинг СССРдаги бошқа барча халқларнинг маданий ютуқларидан ва жаҳон маданиятидан баҳраманд бўлишига ёрдам беради. Рус тили амалда СССРдаги барча халқларнинг миллатлараро алоқа ва ҳамкорлик қилишда умумий тил бўлиб қолди»⁴⁵.

Ҳақиқатан ҳам, рус тили орқали социалистик миллатлар К. Маркс, Ф. Энгельснинг ўлмас асарлари билан танишадилар, В. И. Ленин асарларининг асл нусхасини шу тилда ўқийдилар. М. В. Ломоносов, Д. И. Менделеев, К. А. Тимирязев, И. П. Павлов, И. М. Мичурин каби машҳур олимларни; Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов каби революцион-демократларни; А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, И. С. Тургенев, А. П. Чехов, Лев Толстой, В. В. Маяковский, М. Горькийларни дунёнинг ҳамма бурчакларидаги кишилар яхши биладилар ва ҳурматлайдилар. Шарқнинг улуғ сиймолари Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Ал-Форобий, Улуғбек, Алишер Навоий, Бобир, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ҳ. Олимжон,

⁴⁵ КПСС Программаси, Тошкент, 1961, 116-бет.

С. Айний, Ойбек ва бошқа ўзбек олимлари ва санъаткорларининг асарлари ҳам, асосан, рус тили орқали дунё халқлари дилидан кенг жой олди ва оммалашди.

Қисқаси, улуғ рус тилини ўрганиш билан Совет Иттифоқидаги барча халқлар ғоят қизиқади ва ўзларини бахтиёр ҳисоблайдилар. Чунки рус тили орқали илм-фан хазиналарини очишда калит топадилар. Халқларимизнинг рус тилини иккинчи она тилимиз деб ҳисоблашларининг боиси ҳам шундадир.

СССР кўп миллатли ва кўп тилли буюк давлатдан ташкил топган бўлиб, унда социалистик миллатлар ва халқларнинг тиллари ўзаро ҳамкорликда ҳамда бири-бирини бойитиш асосида ривожланмоқда. Рус тили СССРдаги ҳамма миллат ва халқлар учун иккинчи она тилидир. Ҳозирги вақтда шаҳар ва посёлкалардаги рус мактаблари ўқувчиларининг аксарияти маҳаллий миллатлар ўғил ва қизларидир. Бизда бирор миллат вакили бирор бошқа тилда зўрлаб ўқитилмайди, у истаган тилида маълумот олаверади. Масалан, Самарқанд область Пастдарғом районининг «XXII партсъезд» колхозида ҳаёт кечирган маориф ветерани Олтибоев Очил аканинг Раъно, Марат, Раҳима, Анвар ва Малик исмли фарзандлари рус тилида савод чиқардилар, етук мутахассис бўлиб етишдилар; Гулнора ва Гулчеҳра исмли фарзандлари эса она тилида ўқидилар. Бизда икки тиллилик билан бир қаторда, уч тиллиликка ҳаракат қилиш ҳам ҳаётий талабга айланиб бормоқда. Масалан, Самарқанд шаҳар Жамбул кўчасида яшовчи Абдуллаев Воҳид аканинг Мурод ва Марат исмли ўғилларининг она тилиси иккита (ўзбек ва рус), қизи Муясар эса икки она тилига эга бўлишидан ташқари, инглиз тилини ҳам мукамал эгаллаган етук мутахассисдир. Воҳид аканинг неваралари Дилором ва Анвар бўлса, рус ва тожик тилларида ўз она тилидаги сингари гаплашадилар. Самарқанд шаҳридаги 39-, 46-рус мактаблари ўқувчиларининг 85—90 проценти маҳаллий миллат фарзандларидир. Бу эса рус тилига бўлган иштиёқнинг ғоят ошиб бораётганлигидан далолат беради. Бундай ҳол фақат совет тузуми давридагина юз бериши мумкин.

Халқимиз рус тилини ҳақли равишда камолот калити деб атайдилар. Халқларимизнинг рус тилини иккинчи она тили деб ҳисоблашларининг ҳам боиси шундадир. Медицина фанлари доктори, профессор М. Шоматов «Рус тили менга нима берди?» мақоласида, «Тил, айниқса улуғ рус тилини билиш мен ва мен каби мил-

лионлар ҳаётида катта роль ўйнади. Бир саводсиз оилада ўсиб то профессор унвони олгунимга қадар ва ҳозир кундалик фаолиятимда менга ҳар куни, ҳар дақиқа ёрдам берган ва бераётган рус тили бўлди»⁴⁶, — деб ёзган эди.

Иттифоқимиздаги ҳамма хонадонлардаги китоб жавонларидаги ўз она тилидаги китоблар билан бирга, рус тилидаги китоблар тобора кенг жой олиб бормоқда. Ҳозирги вақтда икки тиллилик ҳар бир ишхонада ҳам, оилада ҳам тўла ҳукмрон ҳолатга эга бўлиб қолди. Бу ички эҳтиёж ва дўстлик асосида намоён бўлмоқда. Чунки «...икки тиллилик миллатларни, миллий маданиятларни бир-бирига яқинлаштиришга, умумий ва ягона жараёнида қатнашаётган тилларидан ҳар бирининг ўзаро бойишига ўзаро таъсир ўтказишга, бир-бирини тўлдиришга, лексикавий запасларини кўпайтиришга ёрдам беради». Мана оддий бир мисол. Совет Иттифоқи Қаҳрамони, тарих ўқитувчиси Абдулла Курбонов рус тилининг аҳамияти ҳақида: «Менинг она тилим ҳам иккита. Рус тилини мен фронтда ўргандим. Уша оғир дамларда рус тили украинлар ва грузинларни, латишлар ва ўзбекларни, тожиклар ва арманларни — ҳаммамизни иноқлаштирди. Биз энг эзгу сўзларимизни бир-биримиз билан рус тилида гаплашдик», — деган эди.

Маълумки, ўзбекларнинг руслар билан алоқаси қадимий тарихга эгадир. XVI—XVII асрлардан бошлаб ўзбек тилига русча сўз ва терминлар кириб кела бошлаган. Урта Осиё Россияга қўшилгандан кейин эса бу соҳадаги алоқалар янада кўпайди. Октябрь революциясидан кейин рус ва ўзбекларнинг алоқаси тобора кенг қулоч ёзиб, мустаҳкамлана борди. Интернационал сўз ва терминлар миқдори 1918 йилда 9 процентни, 1976 йилда 22 процентни, ҳозир эса 25 процентни ташкил этади. Миллий тиллардаги ижтимоий-сиёсий, илмий-техник терминларнинг 70 процентдан кўпроғи рус тили ва рус тили орқали қабул қилинган. Бу эса ўз навбатида акад. Г. В. Степанов айтганидек, мамлакатимиз миқёсида терминологиянинг интернационаллашуви миллий тиллар билан бир қаторда, рус терминологиясини ўрганиш йўли билан амалга оширилади.

Рус тилини ўрганишга социалистик ва демократик мамлакатлар, шунингдек, бутун прогрессив инсоният ҳавас билан қарайди. Машҳур Болгар ёзувчиси Димитров мукофоти лауреати Ангел Тодоров СССРнинг

⁴⁶ «Қизил Ўзбекистон» 1962 йил 9 февраль.

50 йиллиги муносабати билан «Рус тилини ўрганар эдим...» деган мақоласида миллатлар ва халқларни бир-бирлари билан боғлашда, дўстликни мустаҳкамлашда рус тилининг ғоят катта аҳамият касб этишини қайд этади.

СССРдаги барча халқлар, жумладан, Ўзбекистондаги миллат ва элатлар учун ҳам рус тили ҳаётий бўлиб қолди. Рус тили туфайли фан ва юксак маданият ютуқларини қўлга киритиш учун кенг имкониятлар яратилмоқда. 1970 йилдаёқ 142 млн. совет граждани рус тилини она тили деб атади. Демак, бошқа миллатларга мансуб яна 13 миллион киши рус тилини ўз она тили деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, 42 млн. киши уни иккинчи она тили деб билади. Бу рақамлар йилдан-йилга кўпайиб борапти. Бошқача қилиб айтганда, 184 миллион киши рус тилини яхши эгаллаган эди. Бу эса мамлакатимиздаги умумий аҳолининг 76 процентини ташкил этади. Учинчи беш йилликда бу кўрсаткич янада ортди. Ун биринчи беш йилликда эса унинг КПСС Марказий Комитетининг «Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи ташкил этилганининг 60 йиллиги тўғрисида» қарорида (1982 йил) қайд этилганидек, «ҳозир мамлакатимиз аҳолисининг 82 проценти шу тилни яхши эгаллаб олган. Бу эса СССР умумий аҳолисининг 220,4 миллиони рус тилини яхши эгаллаб олганлигини кўрсатади. Миллатлараро алоқа воситаси бўлиб қолган рус тили совет халқининг социал-сиёсий ва ғоявий бирлигини мустаҳкамлашнинг, миллий маданиятларни ривожлантириш ва ўзаро бойитишнинг муҳим омил бўлиб қолди. Шу тил орқали барча миллат ва элатлар жаҳон маданияти бойликларидан баҳраманд бўлиб келмоқдалар. Демак, рус тилини ўрганиш ҳар бир совет гражданининг маънавий бурчи, маданият эҳтиёжи ва умуман давр талаби бўлиб қолди.

1979—80 ўқув йилида республикаимиздаги 3,5 млн. га яқин рус бўлмаган ўқувчи рус тилини иккинчи она тили сифатида ўқиди. Ҳозирги пайтда бундай ўқувчиларнинг сони 4 млн. га яқин. Республикаимиздаги рус тилини ўқитишга мактаблар, мактабгача тарбия муассасалари, ўрта махсус ўқув юртлари ва олий ўқув юртларида «масалаларнинг масаласи» деб қаралмоқда.

Рус тилини ўрганишга қизиқиш тобора кенг қулоч ёзиб бормоқда. У совет гражданининг ўзаро алоқа воситаси бўлиб қолди. Шу сабабли уни она тили ва иккинчи она тили деб ҳисобловчиларнинг сони йилдан-йилга ошиб бормоқда, рус тили янги инсонни тарбия-

лаш воситаси бўлиб, айни вақтда, чуқур ғоявий-сиёсий таълим олиш деган маънони ҳам билдиради. Айниқса, ёшларга тарбия ва таълим беришда, уларни актив меҳнат жараёнига тайёрлашда, халқлар дўстлигини ва интернационализм руҳида тарбиялашда алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Хуллас, рус тили ҳар бир совет граждани учун дўст ва устоз бўлиб қолди. Ҳақиқатан ҳам, тилни ўрганиш замонавий фан, техника, маданият ва санъат чуққилари йўлини очиш билан бирга, рус тилини билиш ҳаётий зарурат бўлиб қолди. Бу соҳада рус тили дўстлик ва устозлик вазифасини ўйнамоқда.

Рус тили ва ўзбек тили

Рус тили улуғ Ленин тилидир. Унинг ажойиб хусусиятлари, жаҳон миқёсидаги афзалликлари ҳамда фазилатлари ҳақида жуда кўп қимматли фикрлар баён этилган, чунки унинг бу хусусиятлари битмас-туганмасдир. Айниқса, рус тилининг интернационал тарбия, интернационал дўстлик воситаси бўлиб қолганлиги алоҳида аҳамиятга эга. Рус тили бадий тасвир имкониятлари бениҳоя чексиз, чиндан сертароват тилдир. Унда фикрни ифодалашдаги мазмундорлик ва аниқлик, пишиқлик ва мусиқийлик, донолик ва образлилик, чуқур маъноларни беришдаги ихчамлик ва мулоҳимлик, жозибадорлик ва ширадорлик, назокат ва соддалик, мақолларга бойлик, сўзнинг фусункор гўзаллиги ва равонлик, халқчиллик узвий равишда боғланиб, уйғунлашиб кетган.

Рус тилини билишдан ташқари, рус тилини ўқитиб, ўргатиб келувчи етук мутахассислар ҳам бор. Республикамизда рус тилини энг нозик томонларигача ўзлаштирган жуда кўплаб мутахассислар мавжуд. Жумладан, СССР ФА академиги проф. А. Н. Кононов Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарининг Алибек Рустамов томонидан рус тилига қилинган таржимасининг ниҳоятда муваффақиятли чиққанлигини алоҳида қайд этади⁴⁷⁻⁴⁹.

⁴⁷⁻⁴⁹ Кононов А. Н. Изучение «Дивану луғотит турк» Махмуда Кашгарского в СССР», «Советская туркология», № 1, Баку, 1973, с. 6.

(1919—1920) мақоласида ўз фикрини очиқ баён қилди: «Биз рус тилини бузаяпмиз. Чет эл сўзларини ўринсиз ишлатамиз...

Шуни айтишим керакки, чет эл сўзларини ўринсиз ишлатиш менинг жаҳлимни чиқарса,.. газеталарга мақолалар ёзиб юрувчи кишиларнинг баъзи хатолари менинг бутунлай фиғонимни ошириб юборади»⁵³. Доҳий ўз мақоласини «Чет эл сўзларининг ўринсиз ишлатилишига қарши кураш эълон қилишимиз керак эмасмикин»⁵⁴, — деган хитоб билан тугаллайди. В. И. Лениннинг бу фикрларидан шу нарса аниқки, бунда чет сўзлардан фақат зарурат туғилгандагина фойдаланиш кераклиги уқтирилади. В. И. Лениннинг «Рус тилини тозалаш тўғрисида»ги асарини «Правда» газетаси юқори баҳолаб, уни «адабий асарларнинг яхши, тоза, миллионлаб оммага тушунарли, ҳақиқатан ҳам халқ тили учун кураш»⁵⁵дан иборатдир, деб қайд этган эди.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси натижасида советизм пайдо бўлди ва қардош халқлар тилларининг бойишида катта роль ўйнади ва ўйнамоқда. Масалан, большевик, совет, колхоз, совхоз, комсомол, партия, отар, трактор, стол кабилар кўпайиб бормоқда. В. И. Ленин бу ҳақда 1919 йилдаёқ шундай деган эди: «Совет» деган сўз бутун дунёда ишчилар учун, барча меҳнаткашлар учун жуда тушунарли сўзгина бўлиб қолмай, балки машҳур сўз, қадрдон сўз бўлиб қолди»⁵⁶.

В. И. Лениннинг 1919 йилдаги ажойиб фикри айтилгандан буён 64 йилдан кўпроқ вақт ўтди. Бу вақт ичида рус тилининг ўзи яна ҳам бойиди ва унинг бошқа СССР халқлари тилларига таъсир доираси кенгайди. Тилимизнинг лексик бойлигини таҳлил этар эканмиз, бунга тўлиқ ишонч ҳосил қиламиз: повесть, поэма, роман, драматургия, сюжет, проза, обком, райком, райисполком, космонавт, космодром, опера, балет, театр, пионер, комсомол, коммунист, партия, билет, партком, илмий-техник, революция, университет, факультет, деканат, студент, аудитория, физика, биология, география, филология каби.

Бундай сўзлар даставвал жуфт ҳолида қўлланилади: режа ва план, муҳаррир ва редактор, мавзу ва тема, қисқартмалар ва аббревиатура, жараён ва процесс, шакл ва форма, муаллиф ва автор, тўп (тўда) ва груп-

⁵³ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 40-том, 57-бет.

⁵⁴ Ленин В. И. Уша том, ўша бет.

⁵⁵ Правда, 18 марта 1934 г.

⁵⁶ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 38-том, 279-бет.

па ва бошқалар. Аста-секин улар якка ҳолда қўлланиладиган бўлиб қолади.

Рус тилининг лексика ва терминология соҳасидаги таъсири бошқаларга нисбатан кўпроқ кўзга ташланиб туради. Лекин унинг ўзбек тили фонетикаси (масалан *ц, ж* ундошларининг қўлланилиши, *л* ва *ф* ундошларининг аниқ фарқланиб бориши, рус тилига баъзи урғу хусусиятларининг пайдо бўлиши ва унинг маънони фарқлаши, сўз бошида икки ундошни қўллашнинг тўла сингиб кетиши), пунктуацияси (тире, қавс, дефис, қўшнуқта, қўштирноқ сингари), морфология (турланиш, тусланиш, ўзак, негиз каби), терминлар ва *-ов, -ев, -ова, -ева, -ович, -евич, -овна, -евна* сингари аффиксларнинг ўзбек тилида мустақкамланиб бориши каби; синтаксис (содда ва қўшма гапларга олд турли терминларнинг яна стабиллашиб бориши, баъзи синтактик конструкцияларнинг ўзгариши каби) соҳаларида ҳам бундай хусусиятларни учратамиз.

Ҳозирги вақтда ҳам ўзбек тилшунослигининг стилистикаси, нутқ маданияти, бадний асар тили, ўзбек тилини ўқитиш методикаси, фонетик ҳодисалар каби кам ишланган ёки аниқ бир қолипга тушиб кетмаган соҳаларни ишлаб бериш ва тўла таҳлил этишда рус тилидаги материаллар асосий манба ва методик қўлланма бўлиб хизмат этмоқда. Лекин юқоридаги муҳим соҳаларни юзага келтиришда ўзбек тилининг ўзига хос характерли томонлари, ўз табиати, ички ресурслари алоҳида ҳисобга олинган ҳолда иш кўрилмоғи лозим.

В. И. Ленин ўзининг тил ҳақидаги таълимотида норматив ва изоҳли луғатлар яратиш масаласига алоҳида эътибор берган. Чунки бундай луғатлар илм-фан тараққиёти, маданиятимизнинг ривожланиши ва адабий тил нормаларини чуқурроқ эгаллашда катта аҳамият касб этади. Ушбу масалада улуғ доҳимизнинг А. В. Луначарскийга ёзган мактуби характерлидир:

«Ўртоқ Луначарский!

«Афсуски ва, минг афсуски, мен Далнинг машҳур луғати билан яқинда биринчи марта танишиб чиқдим. Жуда яхши нарса-ю лекин маҳаллий сўзлар луғати бўлиб, эскириб қолган. Ҳозирги рус тилининг луғатини, айтайлик ҳозирги вақтда ишлатилиб келинаётган ва Пушкиндан тортиб Горькийга қадар классиклар томонидан ишлатилиб келинган сўзлар луғатини яратиш пайти келмадимикин?»⁵⁷.

⁵⁷ В. И. Ленин адабиёт тўғрисида. Тошкент, 1974, 281-бет.

В. И. Лениннинг юқоридаги фикрлари рус адабий тили тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Тилшунос олимлар ушбу кўрсатмадан руҳланиб, рус адабий тилини ривожлантириш унинг норматив луғатини яратиш каби масалаларни таҳлил қилишда катта ишларни бажардилар. Профессор Д. Н. Ушаков таҳрири остида нашр этилган тўрт томлик «Рус тилининг изоҳли луғати» худди В. И. Лениннинг юқоридаги кўрсатмаси асосида бажарилди. Бундай факт ва материалларни улуғ доҳий фаолиятидан кўплаб келтириш мумкин. Шу кўрсатма ва рус тилида яратилган луғатлар асосида ўзбек, озарбайжон, қирғиз каби халқларда ҳам бир тилли ва икки тилли луғатлар пайдо бўла бошлади.

В. И. Лениннинг луғат тузиш ҳақидаги кўрсатмаси умуман луғатчиликда катта аҳамият касб этди. Тўла ишонч билан айтиш мумкинки, Ўзбекистонда қатор икки тилли луғатларнинг вужудга келиши юқоридаги улуғ доҳий кўрсатмасининг бевосита давомидир. Бу соҳада проф. К. К. Юдахин томонидан тузилган «Краткий узбекско-русский словарь» (1927) дастлабки намуналардан бири бўлди. 1941 йили проф. Т. Н. Қориниёзий ва проф. А. К. Боровковлар таҳрири остида «Узбекско-русский словарь» босмадан чиқди. Бир йил ўтгандан сўнг шу икки олим ташаббуси билан «Русча-ўзбекча луғат» нашр этилди. Бу луғатга Д. Н. Ушаковнинг «Рус тилининг изоҳли луғати» асос вазифасини ўтади. «Сўзбоши»да:

«Қўлингиздаги бу луғатни тузганда Д. Н. Ушаковнинг редакцияси остида чиққан «Рус тилининг изоҳли луғатининг сўзлигига ҳозирги рус тилида кўпроқ ишлатиладиган сўзлар киритилди, сўзликнинг бир қанча қисми «ВКП(б) тарихи қисқа курси», бутуниттифоқ миқёсида чиқадиган «Правда», «Известия» ва «Комсомольская правда» газеталари ва Ўзбекистонда чиқадиган «Правда Востока» газетасидаги сўзларга солиштириб кўрилди ва етишмаган сўзлар қўшилди»⁵⁸ дейилган.

Сўнгги йилларда ўзбек тилининг норматив изоҳли луғатини тузиш устида З. М. Маъруфов раҳбарлигида бир группа олимлар муваффақиятли иш олиб бордилар.

Маълумки, кўп сўзларнинг маъноси фақат контекстда, нутқ ситуациясида реаллашади ва аниқлик ҳолатига эга бўлади. Шунинг учун айрим ҳолатда, контекстан ташқари сўз ва терминларнинг маъноси умумий характерга эга бўлади. Бу бир томондан бўлса, иккин-

⁵⁸ «Русча-ўзбекча луғат», Тошкент, 1942, 5-бет.

чи томондан, фан, маданият, техника ва умуман давр талаби билан уларнинг маънолари ўзгариб боради ва янги-янги сўз ҳамда терминлар тилимизга келиб қўшилади. Бундай сўз ва терминларни қўллашда улуғ доҳиларимизнинг асарлари тилшунослар учун ҳам йўл-йўриқ бўлиб хизмат қилди. Фикримизнинг далили учун Лениннинг баъзи мулоҳазаларини эслатиб ўтиш ўринлидир. В. И. Ленин 1917 йилнинг апрелида партия номини ўзгартаришни талаб қилиб, «Социал-демократик» номини «коммунистик» сўзи билан алмаштириш зарурлигини айтади. Чунки «социал-демократия лидерлари оппортунизмга қарши курашни фақат сўздагина эътироф қиладилар-у, амалда эса буржуазия томонига ўтиб кетадилар»⁵⁹.

Айрим ҳолларда бирор сўзнинг маъносини аниқлаш билан бир қаторда, унинг таркибий қисмини ҳам тўла тушунтириб беради. Бу жиҳатдан улуғ доҳийнинг «НЭПМАН» сўзи ҳақида айтган мулоҳазалари алоҳида аҳамият касб этади. Шу биргина сўзнинг таърифига қараб ҳам, В. И. Лениннинг тилшунослик масалалари билан қанчалик чуқур шуғулланганлигини тасаввур қилиш мумкин. Чунки ушбу ўринда «НЭПМАН» сўзининг қисқартирилган от эканлиги ва унинг «-ман» қўшимчасини олганлиги ҳақидаги фикри соф тилшунос учун ҳам зарур бўлган фикрдир. Қуйидаги В. И. Лениннинг «НЭПМАН» сўзига берилган таърифини айнан келтирамиз: «Бу сўз «НЭП» деган сўзнинг, яъни «янги иқтисодий сиёсат» деган сўзнинг қисқартирилишидан ва «-ман» деган қўшимча сўз, яъни шу янги иқтисодий сиёсат кишиси ёки вакили деган сўздан ҳосил бўлган. Газета тилида дастлаб бу сўз майда савдогарларни ёки эркин савдодан турли-туман сунистеъмом учун фойдаланувчи шахсни англатадиган ном тариқасида, ҳазил ном тариқасида ишлатилган сўз эди»⁶⁰.

Юқоридаги каби муҳим аҳамият касб этувчи хусусиятлар СССР халқлари тилларининг деярли ҳаммасида учрайди, десак хато қилмаган бўламиз. Бу социалистик миллатлар ва миллий тилларнинг ўзаро ҳамкорликда ривожланиши ва бир-бирларига яқинлашиб боришида катта роль ўйнайди. Бу объектив қонуният бўлиб, миллатларнинг тўла ихтиёрий иттифоқи ва қардошларча бирлигига асосланади. Бу эса В. И. Лениннинг илгари қуллик ва буржуазия зулми остида ҳаёт

⁵⁹ Совет Иттифоқи Коммунистик партияси тарихи. Тошкент, 1978, 184-бет.

⁶⁰ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 45-том, 302-бет.

кечирган халқларнинг келгусида юз берадиган инти-лишларини олдиндан кўриб, уларнинг йирик ва илғор социалистик миллатлар билан иттифоқлашувига инти-лажаклари ҳақида ажойиб фикрларни баён этади. «Шу-нинг учун, — дейди В. И. Ленин, — биз Россиядаги ҳар бир кишининг улуғ рус тилини билиш имкониятига эга бўлишига тарафдормиз, албатта»⁶¹.

Рус тилининг аҳамияти кундан-кунга тобора ошиб бормоқда. Уни она тилим ёки иккинчи она тилим деб ҳисобловчиларнинг сони йилдан-йилга ошиб бормоқда. 1979 йилнинг охирида уларнинг сони 214 млн. 800 минг-га етди. Бу эса умумий аҳолининг 82 процентини таш-кил этади деган маънони билдиради.

Ю. В. Андропов СССРнинг 60 йиллигига бағишлан-ган тантанали мажлисда қилган докладыда (1982 йил, 21 декабрь) партиянинг миллий масала бобидаги сиё-сатга, мамлакатимиздаги барча миллатлар ва элатлар-нинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида рус тили-нинг тутган мавқеига ҳам алоҳида тўхталиб ўтди: «Ҳар бир миллатнинг миллион-миллион кишилари турмушида табиий ўрин олган рус тили мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида, ундаги барча миллат ва элатларни ўзаро яқинлаштиришда, уларни жаҳон цивилизацияси бойликларидан баҳраманд қилишда бениҳоя зўр аҳамиятга молик омил бўлиб хизмат қил-моқда».

Чет элда рус тилининг ўрганилиши

В. И. Ленин ўз она тилининг бебаҳо бойликлари ва чексиз имкониятлари билан чекланиб қолмай, немис, француз, испан ва бошқа тилларни ҳам пухта ўрганиб, бу тилларда нутқлар сўзлади, докладлар ўқиди, тар-жималар қилди, К. Маркс ва Ф. Энгельснинг машҳур «Коммунистик партия манифести» асарини немис тили-дан рус тилига муваффақиятли таржима қилди.

В. И. Ленин чет сўз ва терминларидан ўринсиз фой-даланмаслик, буларнинг ўрнига ўз она тили луғатидан чуқур ва ўринли фойдалана билиш лозимлигини уқти-риб келди.

Агар, ҳақиқатан ҳам, чет тиллари сўз ва терминла-ридан фойдаланиш зарур бўлиб қолса, уларни она тили терминлари билан алмаштириш мумкин бўлмаса, шун-дай ҳолдаги чет тили терминини ишлатиш мумкин.

⁶¹ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 24-том, 331-бет.

В. И. Ленин бундай ҳолларда катта маҳорат кўрсатар, уларнинг айримларига тушунтириш ва изоҳлар бериб борар эди. Масалан, «Материализм ва эмпириокритицизм» асарида «фидеизм» терминига «фидензм» билим ўрнига эътиқодни қўядиган фан, ёки умуман эътиқодга катта аҳамият берадиган таълимот» (В. И. Ленин изоҳи), ёки 1919 йилда «Давлат ҳақида» деган темада Свердлов университетида ўқилган лекциясида «клоновая» ва «демократия» сўзларига, «Компромисслар ҳақида» деган мақоласида «компромисс» сўзига ҳар томонлама чуқур изоҳ ва тушунтиришлар бериб ўтилганини эслатиб ўтиш ўринлидир.

Доҳийнинг кўп гениал асарлари эмиграцияда ёзиб тугалланган. Масалан, В. И. Лениннинг монументал «Материализм ва эмпириокритицизм» асари ўша даврда ёзилган. Бу асарини ёзиш учун В. И. Ленин 200 дан ортиқ чет тилидаги асарларни ўқиб чиқди. Булардан 135 таси немис, 39 таси француз адабиётлари эди.

В. И. Ленин К. Маркс ва Ф. Энгельснинг «Коммунистик партия манифести», Ф. Энгельснинг «Франция ва Германияда деҳқонлар масаласи» илмий коммунизм асосчилари ва марксизм пропагандистларининг асарларини таржима қилиб қолмасдан, бадний асарларни ҳам кўплаб таржима қилган, съездда, митинглар, конгрессда, мажлисда француз, инглиз, поляк тилларида нутқ сўзлади. Бошқа мамлакатлардан келган сиёсий ва давлат арбоблари билан уларнинг она тилларида гаплашар эди.

1920 йил июнь ойида Коминтерн конгрессида — 37 мамлакатдан делегатлар қатнашаётган конгрессда В. И. Ленин Германия Коммунистик партияси тўғрисида гап кетганда немис тилида нутқ сўзлаб, италия социалистик партиясига алоқадор фикрларни айтишда француз тилида гапиришга ўтади.

В. И. Ленин рус ва чет тилларининг энг нозик томонларини ҳам чуқур тушунар ва илмий-назарий жиҳатдан тўла изоҳлаб берар эди.

Бунга рус махисти Богданов Энгельсдан цитата олар экан, «мувофиқ, ҳамоҳанг» сўзини «мос келади» деб таржима қилади, яъни: «Практикамизда учрайдиган нарсалар доирасида нарсалар ва уларнинг хоссалари ҳақидаги тасаввурлар биздан ташқарида бўлган воқеликка мос келади»⁶², дейди. Богдановнинг «мос келади» сўзи эса инъикос сурат нарсанинг ўзи демак-

⁶² Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 18-том, 127-бет.

дир. Богданов идеализмни рад қилади, уни қоралайди-ю, аслида идеализмни ҳимоя қилади.

Богдановнинг бу хил сўз ўйинини В. И. Ленин фош этади:

«Сиз «мос келиш» сўзининг икки маъноси борлигига ёпишиб олмақчи бўласизми? Сиз масаладан беҳабар бўлган китобхонни «мос келмоқ» сўзининг маъносини бу ўринда «мувофиқ келмоқ» эмас, балки «айнан ўзи бўлмоқ» демакдир деб ишонтирмақчи бўласизми? Асарнинг немисча нусхасини олиб ўқисангиз, унда «Stimmen mit» деган сўзларни ўқийсиз, бунинг маъноси: мувофиқ, ҳамоҳанг демакдир. Ҳамоҳанг айнан таржимадир, чунки «Stimme» — оҳанг демакдир. «Stimmen mit» сўзлари айнан ўзи бўлиш маъносида «мос келиш» бўла олмайди»⁶³.

Жавоҳарлал Неру номидаги Деҳли университети рус тили тадқиқотлари марказининг директори проф. Ч. Чахраварти рус тилининг аҳамияти ва унинг Ҳиндистонда ўрганилишини қуйидагича кўрсатади: «Рус тили социализм биринчи бўлиб ғалаба қозонган мамлакатнинг муваффақиятлари тўғрисида кўпроқ билиб олиш имкониятларини берди. Жавоҳарлал Нерунинг бу соҳадаги хизматлари катта. Ҳиндистонда эллигинчи йилларда нашр этилган биринчи «Рус — ҳинд луғати»га сўз бошини Неру ёзган эди»⁶⁴.

Тунисда 1966 йилдан бери рус тили ўрганилмоқда. У ерда тўғарак ва курслар ташкил этилган. Ҳозирги вақтда бундай тўғарак ва курсларнинг сони тобора кўпайиб бормоқда. Кипрда рус тилини ўрганиш мактаби ташкил этилганлигига 20 йил бўлди. Тингловчилар мактабда 4 йил таълим оладилар. Бунда 14—18 ёшлардаги йигит ва қизлар ўқийдилар. Ҳозирги вақтда СССРда ўқиётган ёшларнинг (уларнинг умумий сони 250 дан зиёдроқ) кўпи ана шу мактабда таҳсил кўрганлар.

Финляндияда рус тилини ўрганиш иши тобора қизиқ бормоқда. Ушбу борадаги ишни ташкил қилишда кўплаб совет ўқитувчилари ҳамкорлик қилмоқди. Хельсинкида Рус тили кабинети ташкил этилган. 1974 йилнинг охирида СССР ва Финляндия ўртасида тузилган ҳамкорлик шартномасида бу соҳани янада ривожлантириш кўзда тутилган.

Барча социалистик ва демократик системадаги мам-

⁶³ Ленин В. И. Уша' том, 113-бет.

⁶⁴ Улуғ дўст халқнинг тили, «Совет Ўзбекистони» газетаси, 24 декабрь 1972 йил, 250 (15. 421).

лакатларда рус тилини ўрганиш иши кенг миқёсда олиб борилмоқда. Ҳар бир ўн венгер, чех, словак, болгар, ГДР, МХР, ВСР гражданларидан бири рус тилини ўрганаётир.

Рус тилини ўрганишга қизиқиш капиталистик мамлакатларда ҳам йилдан-йилга ошиб борапти. Статистик маълумотлар кўрсатишича, 1975 йилда АҚШда 643 ўқув юртида ва 620 мактабда рус тили ўқитилган. Англияда 842 ўқув юртида рус тилини ўрганиш йўлга қўйилган, Франция, ФРГ каби мамлакатларда рус тилини ўқитиш амалга ошириб келинмоқда. Ҳозир дунёнинг 100 га яқин мамлакатда 25 миллионга яқин киши рус тилини ўрганмоқда. Жумладан, 1970/71 ўқув йилида 81 мамлакатда ўрганилган бўлса, 1973/74 ўқув йилида уларнинг сони 87 га етди. Ҳозирги вақтда уларнинг сони 100 га яқинлашиб қолди. Рус тили дунёдаги 800 дан ортиқ олий ўқув юртида ва минглаб мактабларда ўрганилмоқда. Рус тили ва адабиёти ўқитувчилари халқаро уюшмаси (МАПРЯЛ) маълумотларига кўра, рус тилини ўрганувчиларнинг миқдори ҳар икки йилда бир миллионга кўпайиб бормоқда. Ана шу чет эл мамлакатларида 125 мингга яқин рус тили ва адабиёти ўқитувчилари самарали меҳнат қиляптилар. СССРда 15 шаҳарда 144 мамлакат студентлари таълим олмоқда, илм-фан сирларини эгалламоқда. Утган 60 йил ичида биргина Мўғулистондан 27 минг киши келиб таълим олди.

Рус тилининг жаҳон миқёсида кенг тарқалиб ва оммалашиб бораётганлигини ҳисобга олиб Москвада Пушкин номидаги Рус тили институти ташкил этилди. Ҳозирги вақтда бу институтнинг Варшава, Прага, Братислава, Будапешт, Гавана, Улан-Баторларда филиаллари ишлаб турибди. Вьетнамда институт филиалини очишга тайёргарлик кўрилмоқда.

Демак, рус тили жаҳон бўйлаб тобора кенг тарқалиб бормоқда. Бунинг сабаби унинг бойлиги, улугворлиги, жонлилиги, тинчлик ва дўстлик мезони бўлиб қолганлиги билан изоҳланади. Рус тили XVI—XVII асрларда ўз аҳамият эътибори билан француз, немис, итальян, испан ва инглиз тилларидан кейин — олтинчи ўринда турган бўлса, ҳозирда инглиз тилидан кейин иккинчи ўринга чиқиб олди. Ер шарига тўрт китобнинг учтаси рус тилида нашр этилмоқда.

Рус тилининг қардошлик алоқаларни мустаҳкамлашга, жаҳон прогрессив кишиларининг дўстликни ривожлантириш ва мустаҳкамлашдаги аҳамияти тобора

ошиб бораётганлигини Болгариянинг Варна шаҳрида бўлиб ўтган рус тили ва адабиёти ўқитувчиларининг иккинчи халқаро конгрессида (1973 й.) ҳам алоҳида қайд этилди. Бу конгрессга 51 мамлакатдан 2000 делегат қатнашди. Бу конгрессга Совет Ўзбекистонидан ҳам катта бир группа ўқитувчи ва олимлар иштирок этдилар.

Ушбу конгрессга СССР Олий Совети Президиуми табрик мактуби йўллаб, ҳозирги вақтда рус тилини ер шаридаги ҳамма мамлакатларнинг ишчи ва деҳқонлари, ўқувчи ва олимлари, маданият, санъат ва маориф ходимлари, жамоат ва давлат арбоблари зўр иштиёқ билан ўрганаётганликларини алоҳида кўрсатиб ўтди. Шу конгресснинг фахрий раиси — Болгария Коммунистик партияси Марказий Комитетининг Биринчи секретари Т. Живков конгрессда нутқ сўзлаб, унинг халқаро миқёсдаги аҳамиятига юқори баҳо берди. Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатларнинг тинчликсевар сиёсати, сиёсат, экономика, фан ва маданият соҳасидаги ҳамкорлик ва унинг алоқалари таъсири билан вужудга келган тинч вазиятда рус тили, — деб таъкидлади Т. Живков, — асосий халқаро тилларнинг бирига айланмоқда.

В. И. Ленин ўзининг асарларида содда, халққа тушунарли ва мазмунли гапириш ҳамда ёзиш билан бошқаларга юксак даражада намуна бўлар эди. Чунки Лениннинг содиқ дўсти ва сафдоши Н. К. Крупская айтганидек, «Ильич... тили бой, у кўп халқ иборалари, ифодаларини ишлатар эди... Шунинг учун кўп агитацион асарларнинг тили оммага яқин ва тушунарлидир»⁶⁵.

Буюк пролетар ёзувчиси А. М. Горький В. И. Ленин нутқининг содда аниқлиги чуқур маънога эга эканлигини алоҳида қайд этиб, унга юқори баҳо берди: «Сиёсатнинг мураккаб масалалари тўғрисида шундай оддийлик билан гапириш мумкинлигини мен биринчи марта эшитдим. У чиройли фразалар тўқишга уринмас эди, балки ҳар бир сўзнинг асл маъносини ҳайрон қоларлик даражада аниқ ифодалаб, уни кафтга қўндириб берар эди»⁶⁶.

Машҳур ўзбек совет адиби Ойбек таъриф этгани сингари:

⁶⁵ Крупская Н. К. Ленин редактор и организатор партийной печати, М., 1932, с. 17.

⁶⁶ Горький М. Рассказы, очерки, воспоминания, том. 17, М., 1962, с. 13.

Ленин — бу ном жаҳоннинг шони,
Тарихга куч ва янги нафас.
Ҳам ҳаётнинг улуғ қуёши,
Дунё тинмас, нури ҳам тинмас.

Қисқаси, В. И. Ленин гапирган рус тили партия Программасида қайд этилганидек, ўзаро тажриба ал-
машишга ва ҳар бир миллат ҳамда элатнинг СССРдаги
бошқа халқларнинг миллатлараро алоқа ва ҳамкорлик
қилишида умумий тили бўлиб қолди. Унга халқимиз
дўстлик тили, қардошлик тили сифатида алоҳида эъти-
бор бериб келяпти. Чунки у СССРдаги ҳар бир киши
учун камолот қалити бўлиб, алоқа боғлаш ва дўстлик
рамзига айланиб қолди.

ХУЛОСА

Тил ва жамият совет тилшунослигидаги энг актуал масалалардан бири бўлиб, у марксизм-ленинизм классиклари асарларида ўзининг илмий-назарий ифодасини топган. Тил бутун ижтимоий ҳаёт давомида амал қиладиган ижтимоий ҳодисалар жумласига кириб, у жамиятнинг пайдо бўлиши билан туғилади, жамиятнинг тараққийси билан тараққий қилади. Жамият бўлмаса, тил ҳам бўлмайди. Лекин кишилик жамиятини уюштиришда тилнинг роли ниҳоят даражада каттадир. Чунки кишилар тилсиз жамият бўлиб бирлашиш, табиат кучларига қарши курашиш, ишлаб чиқаришни уюштириш имкониятига эга бўла олмас эдилар. Демак, тил ва жамият ўзаро мустаҳкам боғлиқ бўлиб, уларнинг бирисиз иккинчисини тасаввур этиб бўлмайди. Айниқса, ҳозирги пайтда бу ҳол яққол намоён бўлмоқда. Бу болада рус тилининг имкониятлари чексиздир. У миллий тилларни ривожлантириш, меҳнаткашларни интернационализм ва дўстлик руҳида тарбиялашда туганмас манба, кучли восита бўлиб қолди. Рус тили жаҳон бўйлаб кенг тарқалиб бормоқда.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Одамни ҳам, тилни ҳам ижтимоий меҳнат яратди	7
Тилнинг келиб чиқиши ҳақида	9
Уруғ, қабила, қабила иттифоқи ва халқ тиллари	13
Миллатлар ва миллий тиллар	17
Тил ва тафаккур	21
Форма ва мазмун	28
Объективлик ва субъективлик	30
Тилшуносликда белги назарияси	30
В. И. Ленин ва миллий тиллар	34
Рус тили — дўст тили	41
Рус тили ва ўзбек тили	48
Чет элда рус тилининг ўрганлиши	54
Хулоса	60

Ражабов Н.

Тил ва жамият. [Масъул муҳаррир
Х. Дониёров]. Т., «Фан», 1984. 64 б.

Раджабов Н. Язык и общество.

ББК 81;

4

Назар Раджабов
ЯЗЫК И ОБЩЕСТВО

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР ФА илмий-оммабоп китоблар таҳрир ҳайъати
томонидан нашрга тасдиқланган.*

Муҳаррир *М. Алиева*
Рассом *Д. Тахтаров*
Техмуҳаррир *Г. Чурина*
Корректор *Ю. Парпиева*

ИБ № 2522

Тершга берилди 1.08.84. Босишга рухсат этилди 4.09.84. P01152. Формати 84×108^{1/2}. Босмаҳона қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма. 3.36. Ҳисоб-нашриёт л. 3.2. Тираж 3096. Заказ 174. Баҳоси 10 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти. 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмаҳонаси. Тошкент, М. Горький проспекти, 79.

**ЎЗБЕКИСТОН ССР
«ФАН» НАШРИЁТИ**

ҚУИИДАГИ КИТОБНИ БОСМАДАН ЧИҚАРДИ

С. Тошканов. Сатира санъати, 1984 йил.

Брошюрада ўзбек совет адабиётининг намояндалари Гафур Гулом, А. Қаҳҳор, С. Аҳмад ҳамда Н. Аминов, Х. Тўхтабоев, А. Муқимов, С. Сиёев, Ф. Мусажоновларнинг ҳажвий ҳикояларини таҳлил этиш орқали сўз санъаткорларининг сатирик ва юмористик характерлар яратишдаги маҳорат сирлари очиб берилган.

Брошюра кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ЎЗБЕКИСТОН ССР
«ФАН» НАШРИЁТИ
ЯҚИНДА ҚУЙИДАГИ КИТОБНИ БОСМАДАН
ЧИҚАРАДИ:

Коллектив. Ўзбек халқ шевалари морфологияси, 230 бет.

Ишда ўзбек шеваларининг морфологик хусусиятлари умумлаштирилиб таҳлил қилинган ҳамда уларнинг шевалараро ва адабий тилдан фарқли умумий томонлари аниқланган. Бу эса ўзбек тилининг морфологик формантларини стабиллаштиришда, ўзбек шеваларидаги морфологик хусусиятларнинг бошқа туркий тиллар билан алоқадорлигини белгилашда жуда катта илмий ва амалий аҳамиятга эга.

Мазкур иш тилшунос-туркологлар, аспирантлар, тил ва адабиёт ўқитувчилари ҳамда олий ўқув юртларининг филология факультетлари студентлари учун мўлжалланган.